

Dit is een uitgave van:

Krimpen met kwaliteit RIJK VNG IPO

Ministerie van Binnenlandse
Zaken en Koninkrijksrelaties

Wonen, Wijken en Integratie
Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

© November 2009 / BZK / 60941/4698-GMD33

Krimpen met kwaliteit

RIJK VNG IPO

INTERBESTUURLIJK ACTIEPLAN
BEVOLKINGSDALING

RIJK VNG IPO **Krimpen**
met
kwaliteit

INTERBESTUURLIJK ACTIEPLAN
BEVOLKINGSDALING

Inhoud

	Samenvatting	5
1.	Interbestuurlijke aanpak bevolkingsdaling	7
1.1	Aanleiding en doel actieplan	7
1.2	Bouwstenen van dit actieplan	8
1.3	De afbakening van de krimpregio's	10
1.4	Effecten van bevolkingsdaling en opgaven in krimpregio's	12
2.	Drie basisvoorwaarden voor een effectieve aanpak	20
2.1	Tijdige lokale bewustwording	20
2.2	Duidelijke bestuurlijke rolverdeling en regionale bestuurskracht	22
2.3	Een effectieve bekostigingssystematiek	25
3.	Het actieprogramma: acties voor de korte en lange termijn	28
3.1	Het actieprogramma	28
3.2	De uitvoering van het actieplan	39
	 Bijlagen	
1.	Kaarten	44
2.	Tweede Kamer moties over bevolkingsdaling	52
3.	Aanbevelingen Topteam Krimp	54
4.	Literatuurlijst	56

Samenvatting

Bevolkingsdaling is een relatief nieuw fenomeen in Nederland en staat sinds kort hoog op de politieke en bestuurlijke agenda. We kunnen niet alleen meer denken in termen van groei, maar moeten er rekening mee gaan houden dat in een toenemend aantal regio's in ons land de bevolking en ook het aantal huishoudens afneemt. Deze afname heeft voordelen, zoals lagere woningprijzen, minder congestie en ruimte voor groen. Toch kunnen ook negatieve gevolgen optreden, wanneer overheden en maatschappelijke partijen hun beleid niet tijdig aanpassen. Structurele krimp op regionale schaal zal, in combinatie met ontgroening en vergrijzing, gevolgen hebben voor terreinen als wonen, ruimte, onderwijs, zorg- en welzijnsvoorzieningen en werk. Het is daarom van belang dat de gemeenten en maatschappelijke organisaties in de regio's waar de bevolking nu al afneemt tijdig hun maatregelen nemen. Omgaan met bevolkingsdaling vergt bewustwording bij betrokken partijen en erkenning dat bevolkingsdaling een onomkeerbaar proces is. De bestuurlijke aanpak moet niet gericht zijn op het tegengaan van de afname van bevolking of aantal huishoudens. Dit leidt alleen maar tot concurrentie tussen gemeenten en regio's om bewoners en bedrijven. Het gaat er om de gevolgen van krimp aan te pakken, de ongewenste effecten te beperken en kwaliteit aan het gebied toe te voegen. Partijen zullen in krimpregio's moeten nadenken wat hun onderscheidend vermogen op langere termijn is en hoe ze dit gericht kunnen inzetten om hun regio nieuw elan te geven. Kortom, *krimpen met kwaliteit!*

Met dit interbestuurlijk actieplan geven VNG, IPO en Rijk richting aan een gezamenlijke beleidsaanpak van bevolkingsdaling. Naast een gezamenlijke analyse van de problematiek worden concrete acties aangekondigd zowel op de korte als de langere termijn. Daarbij zijn in eerste instantie vooral de gemeenten aan zet. Door samenwerking en besluitvorming op regionaal niveau moet worden voorkomen dat individuele gemeentelijke belangen voor het gezamenlijke regionale belang gaan. Op de korte termijn zal daarnaast een aantal knelpunten op het gebied van met name wonen, ruimte en onderwijs moeten worden aangepakt. Hierbij is naast de inzet van gemeenten ook de inzet van provincie, Rijk en maatschappelijk organisaties nodig. Omdat bevolkingsdaling en de in sommige gebieden daarmee gepaard gaande huishoudensdaling relatief nieuwe fenomenen zijn, zijn nog niet voor alle beleidsterreinen de mogelijke consequenties bekend. De komende jaren zullen benut worden om de urgente opgave op wonenterrein in gebieden met huishoudensdaling aan te pakken en om experimenten te starten waaruit lering getrokken kan worden voor de krimpaanpak. Partijen zullen op zoek moeten naar vernieuwende oplossingen. Ter onderbouwing van de aanpak op langere termijn wordt ook een aantal onderzoeken aangekondigd. In de tussenrapportage van 2011 zullen de resultaten van de experimenten worden opgenomen. Naast overheden en maatschappelijke organisaties als woningcorporaties, onderwijs-, zorg- en welzijnsinstellingen zullen burgers en bedrijven kunnen bijdragen aan het vinden van oplossingen.

In de jaren '80 en '90 zijn de stedelijke gebieden geholpen bij de toenmalige grootstedelijke problemen en zijn met vereende krachten stadsvernieuwingsprojecten opgezet. Mede door dit nationale beleid doen de steden het nu goed en hebben zij hun rol als economische motor kunnen behouden en versterken. In de huidige diensteneconomie trekken veel mensen naar de stad om zich daar te vestigen. Het ligt dan ook voor de hand dat diezelfde steden nu verbondenheid tonen met regio's waar de bevolking afneemt. Uiteindelijk is het in het belang van diezelfde steden en van ons allemaal om ook in regio's met een afnemende bevolking de toegang tot kwalitatief goede voorzieningen en daarmee de leefbaarheid te handhaven.

1

Interbestuurlijke aanpak bevolkingsdaling

1.1 Aanleiding en doel van dit actieplan

De komende dertig jaar treedt in grote delen van Nederland bevolkingsdaling op. In ruim een kwart van de Nederlandse gemeenten daalt het aantal inwoners met 2,5% of meer. In totaal krimpt de bevolking in deze gemeenten met een kwart miljoen¹. Nederland staat daarmee aan de vooravond van een demografische omslag, een omslag van groei naar een situatie waarin delen van Nederland met groei en andere delen met krimp te maken krijgen². De omslag naar krimp doet zich namelijk niet in heel Nederland voor maar concentreert zich in bepaalde regio's. Vooral in deze gebieden kan de omslag belangrijke gevolgen hebben: voor wonen, onderwijs, het voorzieningenniveau, arbeidsmarkt, zorg, bereikbaarheid. De demografische omslag vraagt daarom - na decennia van accommoderen van bevolkingsgroei - om een omslag in

bestuurlijk denken. Bestuurders moeten af van de 'automatische piloot' gericht op bevolkingsgroei.

Gelukkig wordt Nederland zich steeds bewuster van het fenomeen bevolkingsdaling. Dit blijkt uit tal van studies, initiatieven en de nodige bestuurlijke aandacht³. In dit Actieplan zijn diverse voorbeelden opgenomen van aansprekende initiatieven die inmiddels genomen zijn. Ook de Tweede Kamer heeft in een aantal moties aandacht voor bevolkingsdaling gevraagd⁴. Het kabinet heeft een reactie geformuleerd op het Rob/Rfv-advies over bevolkingsdaling waarin de hoofdlijnen voor een aanpak van de krimpopgave zijn geschetst⁵.

Bevolkingsdaling op zich hoeft geen probleem te zijn. Bevolkingsdaling is goed voorspelbaar en zal in veruit de meeste gemeenten geleidelijk verlopen. Gemeenten kunnen zich dan ook goed op de gevolgen voorbereiden.

1 Regionale bevolkingsprognose CBS/PBL, oktober 2009

2 Van groei naar krimp, een demografische omslag in beeld, WPRB/NIDI, 2009

3 Een van de eerste studies die wees op bevolkingsdaling was 'Structurele bevolkingsdaling. Een urgente invalshoek voor beleidsmakers', o.l.v. W. Derks (2006, in opdracht van de secretarissen van de Raad voor Verkeer en Waterstaat en van de VROM-Raad)

4 In bijlage 2 is een overzicht opgenomen

5 Kamerstuk 2008-2009, 31 757, nr. 6, Tweede Kamer

De aanpak van bevolkingsdaling mag – als het zich beperkt tot (delen van) een afzonderlijke gemeente of stad – ook tot de reguliere verantwoordelijkheid van die betreffende gemeente worden gerekend. In die gevallen is het bijvoorbeeld mogelijk om op regionaal niveau bepaalde voorzieningen te handhaven. Groeigemeenten kunnen krimpgemeenten op die manier helpen. Krimp biedt gemeenten ook kansen: op verbetering van de ruimtelijke kwaliteit, de natuur, het woonklimaat. Een lagere bevolkingsdichtheid kan de leefbaarheid in een gebied zelfs verbeteren. Zo kan bevolkingsdaling bijvoorbeeld zorgen voor een minder overspannen woningmarkt (resultierend in lagere woningprijzen) en afnemende congestie en daardoor betere bereikbaarheid. Omgaan met bevolkingsdaling vergt wel bewustwording bij alle betrokken partijen en erkenning dat bevolkingsdaling een onomkeerbaar proces is.

Anders wordt het als het gaat om *substantiële en structurele bevolkings- en huishoudensdaling in een regio*. VNG, IPO en Rijk stellen vast dat dit type krimp grote consequenties kan hebben. Het dalend inwonertal zet de sociaal-economische vitaliteit van deze regio's onder druk en kan tot vershraling van de leefbaarheid leiden. Met dit actieplan willen VNG, IPO en Rijk gezamenlijk waarborgen dat voor inwoners in de krimpgebieden de leefbaarheid op peil blijft. Dat ook in krimpregio's mensen prettig kunnen wonen, een baan hebben, zichzelf kunnen ontplooiën en kunnen recreëren, en ook de ondersteuning en verzorging kunnen krijgen die ze nodig hebben. VNG, IPO en Rijk willen deze gebieden niet laten afglijden. Net als in de jaren tachtig en negentig, toen de verloederding van de grote steden tot staan is gebracht, moet nu voorkomen worden dat deze krimp-gebieden tot een onaanvaardbaar niveau verkommeren.

In de eerste plaats zijn in deze gebieden de bestuurders aan zet om de leefbaarheid op peil te houden. Zij zullen moeten beseffen dat in krimpregio's soms pijnlijke keuzes nodig zijn. Ook zullen partijen in deze regio's elkaar moeten ondersteunen waar dit nodig en mogelijk is. De huidige stapeling van (transitie)problemen in de krimpgebieden vereist echter een brede interbestuurlijke aanpak, met actieve betrokkenheid van de rijksoverheid.

VNG, IPO en Rijk kiezen er niet voor om krimp te bestrijden door met maatregelen nieuwe inwoners naar krimpgebieden proberen te trekken. Een dergelijke aanpak leidt vooral tot verheviging van de onderlinge concurrentie tussen gemeenten en regio's om inwoners en bedrijven ('inwonerkanibalisme'). Ervaring heeft ook geleerd dat overheidsbeleid gericht op bijvoorbeeld het uitplaatsen van Rijksdiensten naar de regio's niet het beoogde resultaat heeft gehad. Daarnaast lijkt de wereldwijde trend van urbanisatie niet of nauwelijks tegen te gaan. Uitgangspunt van dit actieplan is daarom dat

bevolkingsdaling een structurele, in veel landen optredende ontwikkeling is die niet gekeerd kan worden. VNG, IPO en Rijk kiezen wel uitdrukkelijk voor een beleid waarbij de gevolgen van krimp in krimpregio's worden aangepakt. Daarbij gaat het niet enkel om het adresseren van problemen, maar vooral om regio's in te staat te stellen om de kansen en uitdagingen die krimp biedt op basis van hun onderscheidend vermogen te grijpen. *Kort samengevat: krimpen met kwaliteit.*

Met dit interbestuurlijk actieplan geven VNG, IPO en Rijk richting aan een gezamenlijke beleidsaanpak van bevolkingsdaling. Naast een gezamenlijke analyse van de problematiek worden concrete acties aangekondigd, zowel op de korte als de langere termijn. Op de korte termijn zal een aantal knelpunten op vooral het gebied van wonen, ruimte en onderwijs moeten worden aangepakt in de krimpregio's. Ook zullen er goede basisvoorwaarden gerealiseerd moeten worden die gemeenten in staat stellen krimp aan te pakken. Deze voorwaarden zijn lokale bewustwording, regionale bestuurskracht en een effectieve bekostigingssystematiek. In het kabinetsstandpunt op het Rob/Rfv-advies is aangegeven dat, als blijkt dat er meerkosten aan krimp verbonden zijn, er binnen de huidige budgettaire kaders herverdeling van middelen binnen dan wel tussen financiële arrangementen bezien zal worden. Voor de langere termijn moet op de verschillende beleidsterreinen de komende periode benut worden om waar nodig aanpassingen in instrumenten en wet- en regelgeving door te voeren.

Overigens zullen ook maatschappelijke organisaties als woningcorporaties, onderwijs-, zorg- en welzijnsinstellingen hun verantwoordelijkheid moeten nemen en in eendrachtige samenwerking met overheden tot een effectieve aanpak moeten komen.

1.2 Bouwstenen van dit Actieplan

Het Actieplan Bevolkingsdaling is gebaseerd op de volgende belangrijke bouwstenen:

- Het Rob/Rfv-advies over de gevolgen van bevolkingsdaling voor bestuur en financiën. De Raad analyseert de gevolgen van bevolkingsdaling voor de bestaande bestuurlijke en financiële arrangementen en gaat na in hoeverre aanpassing van deze arrangementen nodig is.
- De prognoses van het CBS en het Planbureau voor de Leefomgeving over de (regionale) bevolkings- en huishoudensontwikkeling van oktober 2009 en het WPRB-rapport 'Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld'.
- Producten van de verschillende werkgroepen van het Nationaal Netwerk Bevolkingsdaling. Dit netwerk is op initiatief van de ministeries van BZK en VROM/WWI, de

provincie Limburg en de VNG opgericht. In dit netwerk werken inmiddels zo'n 100 vertegenwoordigers van de drie overheden, kennisinstellingen en maatschappelijke partijen samen.

- De uitkomsten van de Bestuurdersconferentie over bevolkingsdaling van 17 juni 2009. Op deze conferentie waren vier bewindslieden, lokale en provinciale bestuurders en bestuurders van maatschappelijke organisaties aanwezig.
- De adviezen van het Topteam Krimp. Op verzoek van minister Van der Laan en staatssecretaris Bijleveld heeft het Topteam Krimp, bestaande uit de heren Dijkstal en Mans, geadviseerd over de aanpak van de krimpproblematiek in de krimpregio's Parkstad Limburg, Noordoost Groningen en Zeeuws-Vlaanderen⁶. (zie voor de kabinetsreactie op de adviezen de tekstbox hieronder).
- De Maatschappelijke Kosten-Baten Analyse (MKBA) naar de herstructureringsaanpak in Parkstad Limburg (loopt). Deze MKBA zal door het CPB getoetst worden. Ook voor de andere krimpregio's zal een dergelijke MKBA worden uitgevoerd.
- De Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte. Deze Verkenning heeft bij het Rijk het denken over bevolkingsdaling en beleidsvorming mede vorm gegeven.

KABINETSREACTIE OP DE ADVIEZEN VAN HET TOPTEAM KRIMP

Het Kabinet spreekt waardering uit voor de door het Topteam Krimp uitgebrachte adviezen. In korte tijd is het Topteam er in geslaagd om voor de drie krimpregio's Parkstad Limburg, Zeeland en Groningen een gericht advies op te stellen hoe deze gebieden, in samenwerking met de medeoverheden, de gevolgen van bevolkingsdaling aan kunnen pakken.

De adviezen van het Topteam hebben een belangrijke bijdrage aan dit Actieplan Bevolkingsdaling geleverd. Het Topteam heeft in de eerste plaats een heldere, bruikbare afbakening van bevolkingsdaling opgesteld. Het Topteam maakt duidelijk wanneer bevolkingskrimp problemen oplevert. Het Kabinet neemt de lijn van het Topteam over: bevolkingsdaling wordt een probleem als het zich regionaal voordoeft, substantieel in omvang is, gepaard gaat met huishoudensdaling en structureel van aard is. In die gevallen is een interbestuurlijke aanpak wenselijk.

De adviezen van het Topteam leggen er grote nadruk op dat in een krimpsituatie bestuurskracht een absolute voorwaarde is voor de aanpak van de gevolgen van krimp. Het Topteam doet op dit punt concrete aanbevelingen voor de drie krimpregio's. Voor Parkstad Limburg stelt het Topteam vast dat hier een bestuurlijke voorziening nodig is in de vorm van een door het bestuur van Parkstad Limburg in te stellen driemanschap dat met gezag de krimpogaven kan aanpakken. Voor Groningen adviseert het Topteam aan de provincie een steviger regierol te vervullen, met betrokkenheid van het voltallige College van Gedeputeerde Staten. Voor Zeeland stelt het Topteam vast dat Zeeuws-Vlaanderen voor de opgave staat adequate antwoorden te geven op bevolkingsdaling op de lange termijn. Het Topteam adviseert de gemeenten van Zeeuws-Vlaanderen en de provincie Zeeland om op korte termijn de samenwerking tussen partijen te versterken door het instellen van een stuurgroep.

Het Kabinet onderschrijft deze aanbevelingen en roept de krimpregio's op deze aanbevelingen op korte termijn uit te voeren.

Het Topteam stelt dat aan de ondersteuning van krimpregio's door medeoverheden twee belangrijke voorwaarden zijn verbonden. In de eerste plaats zal op de verschillende beleidsonderwerpen duidelijk moeten zijn welk deel van de opgave tot de reguliere taak van de regio gerekend mag worden en welk deel toe te rekenen valt aan de structurele bevolkingskrimp in die regio. Alleen voor dit laatste deel van de opgaven mag een bijdrage van de medeoverheden worden gevraagd. In de tweede plaats acht het Topteam het niet meer dan redelijk dat de krimpregio's alleen de inzet van andere overheden en partijen mogen verlangen, als de krimpregio's hun regionale bestuurskracht goed organiseren. Het Kabinet onderschrijft deze benadering van het Topteam volledig en neemt deze over.

Voor de drie krimpregio's acht het Topteam Krimp het nodig dat betreffende provincies en de rijksoverheid deze gebieden actief ondersteunen. Het Topteam Krimp beschrijft ook duidelijk waar deze ondersteuning betrekking op dient te hebben, zowel inhoudelijk als financieel. Bij de verschillende beleidsthema's die in dit Actieplan aan de orde komen, wordt ingegaan op deze specifieke adviezen van het Topteam Krimp en de wijze waarop het Kabinet hier invulling aan geeft.

6 In Bijlage 3 is een overzicht van de belangrijkste aanbevelingen van het Topteam Krimp opgenomen. De adviezen zijn ook aan de Tweede Kamer aangeboden, Kamerstukken 2009-2010, 31757, nrs. 8, 10, 11

- Een inventarisatie van knellende regelgeving door de provincies Limburg, Groningen en Zeeland. Op de Bestuurdersconferentie is een eerste rapport aan de bewindslieden aangeboden. In dit Actieplan wordt het vervolg van deze regelinventarisatie aangekondigd.
- Het position paper demografische krimp van de VNG. De VNG geeft hierin haar visie en geeft aan hoe gemeenten kunnen omgaan met krimp⁷.

1.3 De afbakening van de krimpregio's

In de vorige paragraaf is aangegeven dat dit interbestuurlijk actieplan zich richt op regio's (dus niet afzonderlijke gemeenten). In deze paragraaf concretiseren we deze doelstelling⁸. Regio's omvatten meerdere gemeenten, waarbij deze inliggende gemeenten in samenwerking tot een aanpak van de gevolgen van genoemde substantiële en structurele bevolkingsdaling moeten komen. Er hoeft geen sprake te zijn van een speciale (rechts)vorm waarin deze samenwerking plaatsvindt.

Hoewel voor Nederland als geheel de bevolking nog toeneemt tot rond 2040 (en wel van 16,5 mln. nu tot 17,5 mln.) neemt het groeitempo duidelijk af. Hierna zal het totaal aantal inwoners in heel Nederland daadwerkelijk gaan dalen. De bevolkingsontwikkeling wordt bepaald door drie processen: het aantal geboortes, het aantal sterftes en migratiestromen⁹. Onder invloed van een afnemend kindertal neemt het groeitempo van de gehele Nederlandse bevolking af. Zodra het kindertal daalt, treedt veroudering van de bevolking op waarbij de hogere levensverwachting nog zorgt voor versterking van de vergrijzing. De Nederlandse samenleving zal daarom steeds verder ontgroenen en vergrijzen en op den duur gaan krimpen.

Binnen Nederland verloopt de bevolkingsontwikkeling ruimtelijk zeer verschillend (zie kaarten in bijlage 1):

- Bevolkingsgroei in de Randstad en Midden-Nederland

(tot 2040 met ruim 1,25 mln), krimp aan de randen van Nederland (met een kwart miljoen in alle krimp gemeenten).

- Een daling van inwoners in plattelandsgemeenten, groei in omliggende grotere steden. In het noorden blijven steden als Groningen en Leeuwarden bijvoorbeeld nog aanzienlijk groeien, terwijl in het omliggende landelijk gebied de bevolking af zal nemen.
- Groeiende regio centra temidden van krimpende kleinere kernen in (krimp)gemeenten. Hierdoor kunnen er binnen een gemeente grote verschillen ontstaan tussen de centrumstad en de omliggende kernen.
- Toenemende verschillen de bevolking in stedelijke en landelijke gebieden. In verband met aanwezige werkgelegenheid en scholingsmogelijkheden vertrekken de jongeren en hoogopgeleiden uit krimp regio's naar de stedelijke gebieden en naar het westen van het land.

Deze bevolkingsontwikkeling heeft gevolgen voor steden, stedelijke regio's en landelijke gebieden. Stedelijke regio's zijn wereldwijd steeds meer de zwaartepunten van bevolking, economie, politiek, cultuur en maatschappij. Binnen de stedelijke regio's manifesteren zich opgaven, problemen en kansen rond innovatie én werkloosheid, segregatie én integratie, klimaat en voeding, economische groei en duurzame ontwikkeling, rijkdom en armoede, vervuiling én gezondheid, verval en vernieuwing, verstedelijking en verrommeling, verdichting en vergroening. Vooral in de steden zelf, maar ook in de randen, zijn de opgaven scherp en expliciet. Maar de bevolkingsontwikkeling heeft ook gevolgen in landelijke gebieden. Daar veranderen de opgaven en de oplossingen wanneer de omslag gemaakt moet worden van groei naar ontspanning en bevolkingsdaling. Bevolkingsgroei in de meeste stedelijke regio's en bevolkingsdaling in de landelijke gebieden hangen onderling samen. De minister voor WWI, de minister van VROM en de minister van LNV onderzoeken hoe – op basis van de ontwikkelingen en drijvende krachten in stedelijke regio's en landelijke gebieden – stad en regio in verschillende context elkaar in de toekomst kunnen aanvullen en versterken. Daarbij zal aandacht worden geschonken aan de leefbaarheid in heel Nederland, de noodzakelijke hoeveel-

7 Demografische krimp: een (inter)nationaal vraagstuk met een lokale transformatieopdracht (www.vng.nl/krimp)

8 Deze paragraaf is gebaseerd op diverse CBS- en planbureaustudies, w.o. Welvaart en Leefomgeving en de meest recente prognoses op basis van PRIMOS en PEARL (oktober 2009). Ook is gebruik gemaakt van het WPRB-rapport 'Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld' (NIDI/KNAW, 2009), de 'Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte' (Regioplan, 2009) en de studie 'Bevolkingsdaling in Nederland. De regionale bevolkingsdynamiek in beeld' (Bureau Louter, 2009).

9 De ontwikkelingen van geboortes en sterftes zijn met de nodige zekerheid te voorspellen. De internationale migratiestromen zijn met veel meer onzekerheid omgeven en daarom moeilijker te voorspellen. Voor Nederland als geheel heeft de internationale immigratie grote invloed op de bevolkingsontwikkeling. Voor de krimpgebieden zijn deze internationale immigratiestromen overigens van relatief beperkte betekenis; de meeste immigranten trekken naar de grote steden in het westen van Nederland. Dit geldt overigens niet voor Parkstad Limburg. Een substantieel deel van de krimp hangt hier samen met emigratie naar de Duitse buurregio's.

BEVOLKINGSDALING OP EUROPESE SCHAAAL

De bevolkingsdaling die zich binnen Nederland voordoet staat niet op zichzelf. Volgens prognoses van Eurostat zal de huidige Europese Unie (496 mln. inwoners) doorgroeien tot 520 mln inwoners in 2035. Daarna zal de EU te maken krijgen met krimp. Er zijn nu al zeven landen die met bevolkingsdaling te maken hebben, waaronder Duitsland. Eén op de drie regio's in Europa is nu al aan het krimpen. Zeker in Oost- en Zuid Europa hebben veel regio's met structurele bevolkingsdaling te maken.

Ook in Europees verband zal er dus gesproken moeten worden over de aanpak van de gevolgen van bevolkingsdaling. Bijvoorbeeld om te voorkomen dat er op internationaal niveau geconcurrereerd wordt om inwoners, om kennis, maar ook om 'best practices' uit te wisselen en om grensoverschrijdende samenwerking te vergemakkelijken.

Een voorbeeld van een Europese aanpak is de aandacht van Comité van de Regio's voor demografische veranderingen, De heer Rob Bats, gedeputeerde in de provincie Drenthe, is benoemd tot rapporteur. De rol van rapporteur houdt in dat Bats advies moet geven op een mededeling van de Europese Commissie over "het opvangen van de gevolgen van vergrijzing in de EU". Het Commissie-standpunt betreft de mogelijkheden van Europa om de uitdaging van de vergrijzing het hoofd te bieden in het licht van nieuwe gegevens en de huidige economische ontwikkelingen. De combinatie van vergrijzing en lage geboortecijfers resulteert in belangrijke economische, budgettaire en sociale uitdagingen. Het door Bats op te stellen advies is onderdeel van de discussie over de toekomst van de Lissabonagenda, het Cohesiebeleid en de inzet van de Structuur- fondsen na 2013.

Een ander voorbeeld is de in september 2009 door de regio Twente georganiseerde conferentie 'Demografische ontwikkelingen in Twente: kans voor kwaliteit'. Deze conferentie had tot doel om gezamenlijk met alle betrokken partijen in Nederland - en met name in Twente - na te denken over de vraag 'wat zijn kansrijke strategieën en ontwikkelingsmogelijkheden als antwoord op de verwachte bevolkingsontwikkeling in de komende decennia?' Ook zijn de eerste Twentse resultaten van een jaar DC NOISE (Demographic change: new opportunities in shrinking Europe', een Interreg IVB project waar de Regio Twente trekker van is) gepresenteerd op deze conferentie. het Kabinet hier invulling aan geeft.

heid ruimte voor functies als wonen, werken en mobiliteit, de gewenste kwaliteit en duurzame ontwikkeling van steden en regio's.

In dit actieplan kijken we vooruit tot 2025. Omdat rond 2040 het aantal inwoners in Nederland voor het eerst niet meer zal stijgen wordt daarnaast een doorkijk geboden richting 2040. Een voorspelling welke regio's in welke mate op deze termijn te maken krijgen met krimp is vanzelfsprekend omgeven met de nodige onzekerheid, zeker voor lagere schaalniveaus. Zo zijn de omvang en verdeling van de toekomstige woningbouw en de economische ontwikkeling een belangrijke bron van onzekerheid. Dit actieplan gebruikt zowel het Primos als het Pearl-model (modellen om regionale bevolkings- en huishoudensdaling te voorspellen). Beide modellen kennen een verschillende insteek en laten ook een wat ander beeld zien. In bijlage 1 zijn kaarten opgenomen met de uitkomsten van beide modellen, zowel voor de bevolkings- als de huishoudensontwikkeling en zowel voor 2025 als 2040.

In de periode tot 2025 doet bevolkingsdaling zich vooral voor in de regio's Parkstad Limburg, Noordoost-Groningen (Eemsdelta en Oost-Groningen) en Zeeuws-Vlaanderen. Deze gebieden lopen voorop waar het krimp betreft. Parkstad Limburg (maar ook andere delen van Zuid-Limburg) en Eemsdelta zijn regio's die reeds over de afgelopen 10 jaar met bevolkingsdaling te maken hadden.

In de tabel op pagina 12 is aangegeven hoe de bevolkings- en huishoudensontwikkeling er in deze regio's uitziet¹⁰. Op de kaarten in de bijlage is aangegeven hoe de ontwikkelingen er voor heel Nederland uitzien.

Eemsdelta en Parkstad Limburg hebben te maken met *substantiële bevolkingsdaling* in de periode 2008 tot 2025 (10% of meer). In Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Groningen is de bevolkingsdaling in de periode tot 2025 minder omvangrijk. De daling is in deze vier gebieden ook structureel (zet zich door tot in ieder geval 2040). In de periode tot 2025 krijgen de regio's Parkstad en Eemsdelta daarnaast te maken met *aanzienlijke huishoudens-daling*. Oost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen worden pas na 2025 met huishoudensdaling geconfronteerd.

In dit actieplan ligt de focus in de eerste plaats op de regio's Parkstad Limburg, Noordoost Groningen (Eemsdelta en

¹⁰ Parkstad Limburg wordt gevormd door de gemeenten Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Brunssum, Voerendaal, Simpelveld en Onderbanken. Noordoost-Groningen bestaat uit Appingedam, Delfzijl, Eemmond, Loppersum (deze vier gemeenten vormen Eemsdelta), Bellingwedde, Menterwolde, Pekela, Reiderland, Scheemda, Stadskanaal, Veendam, Vlagtwedde en Winschoten. Zeeuws-Vlaanderen bestaat uit de gemeenten Sluis, Terneuzen en Hulst.

	Stand			Prognose			Ontwikkeling		
	N 2008	N 2025	N 2040	N 2008-2025	N 2008-2040	N 2025-2040	% 2008-2025	% 2008-2040	% 2025-2040
Bevolking									
Parkstad Limburg	254549	228779	197614	-25770	-56935	-31165	-10,1	-22,4	-13,6
NO- Groningen									
Eemsdelta	66689	58044	50993	-8645	-15696	-7051	-13,0	-23,5	-12,1
Oost-Groningen	153063	145001	132684	-8062	-20379	-12317	-5,3	-13,3	-8,5
Zeeuws Vlaanderen	107337	104895	99083	-2442	-8254	-5812	-2,3	-7,7	-5,5
	Stand			Prognose			Ontwikkeling		
	N 2008	N 2025	N 2040	N 2008-2025	N 2008-2040	N 2025-2040	% 2008-2025	% 2008-2040	% 2025-2040
Huishoudens									
Parkstad Limburg	118013	113224	99240	-4789	-18773	-13984	-4,1	-15,9	-12,4
NO- Groningen									
Eemsdelta	28644	26989	23649	-1655	-4995	-3340	-5,8	-17,4	-12,4
Oost-Groningen	66704	67487	62462	783	-4242	-5025	1,2	-6,4	-7,4
Zeeuws Vlaanderen	47729	50468	48169	2739	440	-2299	5,7	0,9	-4,6

Bron: Primos

Oost-Groningen) en Zeeuws Vlaanderen¹¹. Bovengenoemde regio's hebben daarnaast – gezien vanuit nationaal perspectief – een perifere ligging en een ongunstige economische structuur als het gaat om de mogelijkheden om nieuwe banen te scheppen. Deze regio's kunnen dus niet of nauwelijks profiteren van een economisch sterke omgeving die de gevolgen van bevolkingsdaling kan dempen.

Naast deze drie regio's worden in de periode tot 2025 (en ook daarna) diverse andere regio's geconfronteerd met structurele bevolkingsdaling waaronder de Achterhoek en Midden Limburg. Uit de kaarten in bijlage 1 blijkt ook dat krimp zich niet aan de provinciegrenzen houdt. Zo loopt de krimp in Noordoost-Groningen over naar Drenthe. Wel is in deze gebieden de mate van bevolkingsdaling (aanzienlijk) minder en liggen deze regio's ook minder perifeer. Voor alle regio's geldt vooral dat de gemeenten – in gezamenlijkheid – zich de komende jaren gedegen moeten voorbereiden op de aanstaande bevolkingsdaling, waarbij voortgebouwd kan worden op de ervaringen in de drie krimpregio's.

1.4 Effecten van bevolkingsdaling in krimpregio's

Alhoewel bevolkingsdaling ook positieve gevolgen met zich mee brengt, worden de drie regio's waar nu omvangrijke bevolkingsdaling speelt geconfronteerd met een aantal belangrijke ongewenste effecten. Door het afnemende inwonertal neemt het draagvlak voor allerlei bestaande voorzieningen af. Deze voorzieningen zullen anders georganiseerd moeten worden en er zullen vernieuwende oplossingen gevonden moeten worden. Dit vraagt een samenhangende, gebiedsgerichte aanpak. In deze paragraaf schetsen we de effecten van bevolkingsdaling en geven we aansprekende voorbeelden van initiatieven in de diverse krimpregio's om deze effecten aan te pakken.

Wonen

Bevolkingsdaling heeft – zeker als het leidt tot significante huishoudensdaling – omvangrijke maatschappelijke gevolgen op de woningmarkt. Dit geldt in ieder geval voor

¹¹ In het Actieplan is gebruik gemaakt van geactualiseerde cijfers t.o.v. de Topteamadviezen.

BESCHRIJVING KRIMPREGIO'S

Parkstad Limburg

Daar waar over het algemeen sprake is van krimp in landelijke regio's, doet de krimp zich in het geval van Parkstad Limburg voor in een stedelijk gebied bestaande uit de gemeenten Brunssum, Heerlen, Kerkrade en Landgraaf. De bevolkingsdaling doet zich ook voor in het niet-stedelijk gebied van Parkstad Limburg, bestaande uit de gemeenten Onderbanken, Voerendaal en Simpelveld, dat als een gordel rond de stedelijke agglomeratie ligt. Parkstad Limburg is fors gegroeid na opening van de mijnen en heeft sinds de sluiting van de mijnen in de jaren '70 nauwelijks nog bevolkingsgroei gekend. Sinds 1997 is er zelfs sprake van continue bevolkingsdaling.

Parkstad Limburg kent een bovengemiddelde vergrijzing, het aandeel 65-plussers zal ook in de toekomst nog verder toenemen, en een beneden gemiddelde natuurlijke aanwas. Het aantal geboorten ligt verder onder het "instandhoudingsniveau". Daarnaast is voor Parkstad Limburg kenmerkend dat zowel het binnenlands- als het buitenlandse migratiesaldo negatief is. Dit komt enerzijds doordat er een vertrekoverschot is naar gebieden in Nederland en doordat huishoudens zich in Duitsland en België vestigen. Ook op sociaaleconomische kenmerken wijkt Parkstad Limburg af van het gemiddelde Nederlandse beeld. Het opleidings- en inkomensniveau ligt lager en er zijn minder arbeidsplaatsen beschikbaar per inwoner.

Noordoost Groningen

Kenmerkend voor Groningen is het sterke onderscheid tussen de stad Groningen en de aanpalende gemeenten en de overige landelijke gemeenten, met name in het noordoosten van de provincie Groningen. De hele noordoostelijke rand van de provincie Groningen wordt geconfronteerd met bevolkingsdaling. In de Groninger krimpregio's zijn in de afgelopen 10 jaar reeds 5.500 (sociale huur)woningen gesloopt (20% van de totale sociale huurvoorraad).

De gemeenten die tot Eemdelta behoren zijn in het verleden sterk met krimp geconfronteerd. Koploper is Delfzijl met een bevolkingsdaling van 20% vanaf 1980. Oost-Groningen bevat gemeenten die zowel met substantiële krimp als met lichte krimp geconfronteerd worden. Hierdoor komt met name het voorzieningenaanbod in de landelijke gemeenten in het gedrang. Temeer omdat de regio sociaal-economisch als één van de armste gebieden van Nederland kan worden aangemerkt.

Zeeuws Vlaanderen

Zeeuws-Vlaanderen is een dunbevolkte, landelijke regio. Een uitzondering is de gemeente Terneuzen, de grootste Zeeuwse gemeente, die vanwege de ligging aan het industriële Kanaal van Gent naar Terneuzen redelijk veel industrie herbergt.

In Zeeuws Vlaanderen schommelde in het verleden de bevolkingsontwikkeling rond het nulpunt. In de toekomst zal de regio tot één van de krimpgebieden gaan behoren. Zoals veel gebieden zonder HBO- of WO instellingen verlaten met name de jongere leeftijdsgroepen de regio.

Parkstad Limburg en een deel van de regio Noordoost-Groningen, namelijk Eemdelta. Allereerst heeft het effect in de vorm van prijsdaling en woningleegstand. Doordat het aanbod (de woningen) in een krimpegebied niet snel aangepast kan worden, zijn woningprijzen zeer gevoelig voor een dalende vraag¹². Prijsdalingen en leegstand leiden vervolgens tot verschraving van de leefbaarheid en een risico op verpaupering en concentratie van kwetsbare groepen, vooral in de slechtste delen van huurwoningvoorraad en het goedkope koopsegment. Eigenaren investeren ook niet langer in hun woningbezit. De woningmarkt gaat op slot. De prijsdalingen kunnen leiden tot bijkans onverkoopte woningen. Eigenaren kunnen niet verhuizen als de zorgbehoefte, verandering van werk of gezinsuitbreiding dit wel vraagt. Daarnaast zorgen ontgroening en vergrijzing voor nieuwe, specifieke woonwensen die daarmee tot een oplopende mismatch tussen vraag en aanbod op deze markt leiden.

Krimp biedt tegelijkertijd ook kansen op de woningmarkt. Door in te spelen op bevolkingsdaling – en de veranderende samenstelling van de bevolking – kunnen gemeenten tegemoet komen aan veranderende woonwensen en kan de kwaliteit van de woningvoorraad verbeterd worden.

HOUSING AMBASSADOR GEMEENTE SLUIS

Gemeente Sluis stelt in samenwerking met provincie Zeeland stimuleringsleningen beschikbaar door middel van het project Housing Ambassador – Revitalize the Housing Market in Sluis. Bewoners kunnen hier voordelig geld lenen voor een deel van de verbouwing aan hun huis, bijvoorbeeld bij constructieve gebreken of wanneer ze deze alvast willen aanpassen voor hun oude dag. De gemeente biedt bovendien kosteloos consultants aan die advies geven over gemeentelijke regelingen en vergunningstrajecten en zij maken inzichtelijk wat aanpassingen aan de woning gaan kosten. Ook voor het financieren van een eerste hypotheek kunnen bewoners gebruikmaken van de stimuleringsleningen.

Deze service richting bewoners is een voorbeeld van een kleinschalige oplossing binnen het grotere vraagstuk van bevolkingskrimp. Het project wordt uitgevoerd in samenwerking met DC Noise en de provincie Zeeland.

De aanpak van de woningmarkt in krimpegebieden is om diverse redenen complex, en afwijkend van de aanpak in groeigebieden:

- De aanpak van de woningvoorraad vereist, nog meer dan in groeigebieden, een gecoördineerde regionale aanpak. Anders leidt nieuwbouw uitsluitend tot verdere prijsval en structurele leegstand aan de onderkant van de huizenmarkt. Regionale gemeentelijke samenwerking verloopt echter niet altijd gemakkelijk.
- Voor de herstructurering in de sociale huursector zijn corporaties de geëigende partij. De investeringscapaciteit van corporaties in krimpegebieden staat daarbij wel onder druk.
- De herstructurering van het particulier bezit is in krimpegebieden zeer lastig omdat eigenaren met structurele waardedaling van hun bezit te maken hebben. Er is dus geen prikkel te investeren. Tegelijkertijd kan het particuliere bezit niet buiten beschouwing blijven bij de herstructureringsaanpak, gezien de omvang van dit bezit in deze regio's (ca. 70% van de woningen is particulier bezit).

Belangrijke complicerende factor bij de aanpak van de krimpeopgave is het feit dat herstructurering van de woningvoorraad niet of slechts zeer ten dele gefinancierd kan worden uit nieuwbouw. Van oudsher werd de verdien-capaciteit (opbrengsten uit de grondexploitatie bij nieuwbouw) gebruikt om daar waar nodig te herstructureren. Voor wonen geldt dus dat in regio's met omvangrijke krimp een andere bekostigingssystematiek nodig is.

Ruimtelijke ontwikkeling

Bevolkingsdaling heeft effecten op de kwaliteit van de openbare ruimte, de leefbaarheid en de economische dynamiek en brengt op elk bestuursniveau ruimtelijke keuzes en dilemma's met zich¹³. De ruimtelijke opgaven voor krimpregio's manifesteren zich dan ook op diverse vlakken: stagnerende woningbouw, leegstand van woningen, (agrarische) bedrijfspanden en bedrijventerreinen, teruglopend draagvlak voor voorzieningen, openbaar vervoer, etc.

Veranderingen in bevolkingsamenstelling en –omvang leiden toenemende verschillen binnen Nederland op diverse schaalniveaus¹⁴:

- tussen landsdelen en met name het westen en de regio's aan de grenzen van Nederland;
- tussen landelijke gemeenten en grotere steden: in een stad als Groningen blijft de bevolking nog aanzienlijk

¹² Regionale krimp en woningbouwopgave, PBL, 2008. Demografische krimp en prijzen, P. Eichholtz, T. Lindenthal, ESB 94 (4558): voor Parkstad was de gemiddelde structurele leegstand ca. 5% (2007). De huizenprijzen in Parkstad zijn sinds 1999 ongeveer 25-45% gedaald t.o.v. het Nederlands gemiddelde.

¹³ Brief minister van VROM, 12 juni 2009. Kamerstuk 31 757 nr. 5.

¹⁴ Regioplan Beleidsonderzoek, Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte. Den Haag, 2009.

PACT REGIO EEMSDDELTA EN BESTUURLIJKE AFSPRAKEN OOST-GRONINGEN

In september 2009 hebben de gemeenten *Appingedam, Delfzijl, Eemsum* en *Loppersum* en de provincie Groningen afspraken met elkaar gemaakt over het nieuwe beleid voor wonen en voorzieningen voor de regio Eemsdelta. Doelstelling van het beleid is om de leefkwaliteit van de regio op een hoog niveau te houden, zowel op het platteland als in de kleine en grote kernen. De gemeenten, de provincie, woningbouwcorporaties, zorg- en welzijnsinstellingen en onderwijspartijen gaan op basis van het Pact samen aan de slag met een woon- en leefbaarheidsplan, dat uitvoering geeft aan dit beleid. Het plan moet in de zomer van 2010 klaar zijn. Gemeenten en provincie willen de inhoud bekrachtigen in een convenant.

In het Pact zijn afspraken gemaakt over de aanpak van de woningvoorraad in de periode 2009-2018. De provincie neemt de woningbouwopgave op in het in dit najaar te wijzigen Uitvoeringsbesluit van het Provinciaal Omgevingsplan (POP).

Oost Groningen heeft met de provincie in oktober 2009 overeenstemming bereikt over de woningverdeling in de periode 2010-2020. De komende tijd zal de regio verder werken aan het afronden van het regionaal woon- en leefbaarheidsplan. Hierin zal de transformatie van de bestaande woningvoorraad een belangrijk thema vormen, met speciale aandacht voor de aanpak van de particuliere woningen.

Het akkoord tussen regio en provincie over de nieuwbouw-aantallen tot 2020 zal worden opgenomen in de Omgevingsverordening van het Provinciaal Omgevingsplan (POP) en uiteindelijk door Provinciale Staten definitief worden vastgesteld.

groeien, terwijl in het omliggende landelijk gebied de bevolking afneemt;

- tussen kernen in krimpregio's, waarbij enkele kernen blijven groeien en andere krimpen;
- tussen wijken en buurten van krimpende steden en dorpen; waar door leegstand en sloop gaten ontstaan in en tussen wijken.

Het ruimtelijk beleid – vanuit het integrale karakter en de traditie van visie en planvorming – biedt bij uitstek

ONTWERPLABS KRIMP

In het project Ontwerplab Krimp, een samenwerkingsverband tussen BNA, Stagg, Staro en Stawon, Aedes en KEI, hebben voor de regio's Limburg (Heerlen en Kerkrade), Friesland (Dongeradeel en Franekeradeel) en Zeeland (Terneuzen en Walcheren) architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten door middel van ontwerpend onderzoek mogelijke scenario's aangedragen hoe slim met krimp om te gaan.

In ontwerplabs is gekeken naar de specifieke sociaaleconomische, ruimtelijke en cultuurhistorische ontwikkelingen die op deze gebieden afkomen. Op deze manier werd duidelijk waar risico's kunnen ontstaan en welke kansen zich voordoen. De verschillende scenario's zijn door ontwerpers verbeeld in kaarten en illustraties, die op hun beurt bewoners, beleidsmakers en bestuurders kunnen helpen bij het maken van de juiste keuzes.

De resultaten van het Ontwerplab Krimp zijn op 13 mei 2009 gepresenteerd tijdens de slotconferentie 'Ruimte maken voor krimp'¹⁵.

instrumenten om vroegtijdig, creatief en innovatief met oog voor kansen, op bevolkingsdaling in te spelen. In een visie- en planvormingsproces kan de regio op zoek gaan naar nieuwe functies en duurzame ontwikkelingsmogelijkheden aansluitend op de gewenste identiteit van het gebied. Kansen worden gecreëerd vanuit innovatie en creativiteit, zowel in stedelijke als in landelijke regio's. In het actieplan is een aantal acties benoemd, die duurzame gebiedsontwikkeling in krimpregio's stimuleren. Het betreft acties op het gebied van visievorming, samenwerking en duurzame gebiedsontwikkeling, financieringsvormen en het stimuleren van nieuwe initiatieven.

De Gebiedsagenda's vormen, ook voor de lange termijn, het kader waarbinnen Rijk, provincies en (samenwerkende) gemeenten nieuwe thema's en initiatieven voor gebiedsontwikkeling agenderen. Ruimtelijk beleid vormt daarmee een integrerend kader waarmee ruimtelijke aspecten van bevolkingsdaling in samenhang kunnen worden aangepakt. Binnen dit kader kan een duurzame omgeving gecreëerd worden waarin creativiteit en innovatie gedijen, nieuwe kansrijke initiatieven de ruimte krijgen en ruimte op de juiste plek vrijkomt om de ruimtelijke kwaliteit te kunnen verbeteren.

¹⁵ Zie ook de publicatie, 'Ruimte maken voor Krimp. Ontwerpen met minder mensen. Amsterdam, 2009'

Krimp heeft niet alleen gevolgen voor de vraag naar woningen in een gebied maar ook voor de behoefte aan bedrijventerreinen. Het recent tot stand gekomen conceptakkoord tussen IPO, VNG en Rijk over het bedrijventerreinenbeleid is een belangrijk instrument om ook in krimpregio's tot een verantwoorde ontwikkeling van bedrijventerreinen te komen.

CONVENANT BEDRIJVENTERREINEN

2010-2020

Op 24 juni 2009 hebben IPO, VNG en het Rijk een conceptakkoord bereikt over een nieuwe aanpak voor het bedrijventerreinenbeleid. De afspraken zijn vastgelegd in het conceptconvenant Bedrijventerreinen 2010-2020¹⁶. Doel is om gezamenlijk een succesvol, duurzaam en economisch verantwoord bedrijventerreinenbeleid af te spreken dat bijdraagt aan de economische en ruimtelijke kwaliteit van Nederland. Centraal in het convenant staat dat er zorgvuldig met het ruimtegebruik wordt omgegaan. Tegelijk wordt bevorderd dat er voldoende ruimte voor bedrijven beschikbaar blijft. De partijen hanteren de SER-ladder als uitgangspunt bij de uitvoering van de gemaakte afspraken¹⁷.

Partijen zetten de middelen voor herstructurering zoveel mogelijk en binnen de juridische kaders, ontschot en programmatisch in. Het Rijk legt de sturing op het bedrijventerreinenbeleid neer bij de provincies. Deze krijgen de regierol. Dit houdt ondermeer in dat provincies in hun structuurvisies de kaders vast stellen voor (inter-)gemeentelijk beleid en uitvoering; eventueel hanteren ze hiervoor hun juridisch instrumentarium op basis van de Wro.

Het Rijk, IPO en VNG hebben afgesproken dat er samengewerkt moet worden door gemeenten op het gebied van bedrijventerreinenbeleid. Gemeenten geven in eerste instantie zelf vorm aan de wijze waarop en met wie ze willen samenwerken. Om dat proces te stimuleren hebben de partijen besloten om een team van ambassadeurs in te stellen. Mocht de samenwerking tussen gemeenten uiteindelijk niet succesvol zijn, dan zal de provincie hierin een actieve rol gaan spelen, onder andere door te sturen met subsidies. Bij prioritering van herstructureringsprojecten kunnen goedlopende regionaal samenwerkende regio's door provincies worden beloofd.

Doordat de druk op de ruimte in krimpgebieden minder groot is, zijn er kansen voor realisering van groen, zoals natuur (Ecologische Hoofdstructuur), landschap, recreatie, natuurcompensatie, maar ook voor nieuwe concepten als stadslandbouw, of clustering van biologische landbouw.

NIEUWE RUIMTEN IN DE STAD: POCKETPARKJES IN HEERLEN

Heerlen staat voor een grote sloopopgave. Op meerdere plekken in de stad zijn woningcomplexen ingeruild voor open plekken die niet meer bebouwd worden, omdat de stad een woningoverschot heeft. Voor die plekken is het concept van de Pocketparkjes bedacht. Daarbij wordt de plek in handen gegeven van de buurt, die er naar eigen inzichten en onder eigen verantwoordelijkheid een (groene) bestemming aan kan geven. Dat kan variëren van een speelplek tot een buurtgroentetuin.

Hierbij moet gezocht worden naar nieuwe samenwerkingsvormen en financieringsarrangementen. De minister van LNV initieert in 2010 daarom één of meerdere experimenten om te kijken hoe deze groene beleidsdoelen in krimpgebieden te concretiseren zijn. Verschillende partijen hebben interesse getoond om hier aan mee te werken, onder andere het Innovatienetwerk, de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV), de provincie Groningen, gemeente Delfzijl en ook het onderzoekslab van de rijksadviseurs.

Onderwijs

Door de combinatie van ontgroening en een negatief migratiesaldo krimpt de leeftijds categorie 0-20 jaar landelijk tussen 2006 en 2040 met bijna 7%. Dit vertaalt zich in delen van het land (zoals Eemsdelta, Noordoost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg) in dalingen van het aantal leerlingen tot wel 50% in deze periode¹⁸. De krimp doet zich het eerst voor in het primair onderwijs (PO) en het voortgezet onderwijs (VO, incl. VMBO) in deze regio's. In het middelbaar en hoger (beroeps)onderwijs (MBO en HBO) worden de eerste gevolgen van krimp binnen enkele jaren verwacht. Een dalend leerlingenaantal heeft voor een schoolbestuur directe gevolgen: teruglopende inkomsten (het grootste deel van zowel het personele als het materiële

¹⁶ Voor exacte afspraken en de uitleg van die afspraken zie Kamerstuk 29435, nr 73

¹⁷ Voor toelichting op SER-ladder: zie <http://www2.vrom.nl/notaruiimte/0202030203.html>

¹⁸ Kerncijfers van de bevolkingsprognose 2006-2050. CBS, 26 februari 2009.

onderwijsbudget is leerling-afhankelijk) en toenemende materiële en personele overcapaciteit. Daarmee dalen volgens de schoolbesturen de inkomsten structureel sneller dan de uitgaven. De opgave voor krimpregio's is om tot afbouw van onderwijsvoorzieningen te komen met behoud van goede kwaliteit.

De krimp betekent dat de sector zich moet voorbereiden op een lange periode van aanpassing (transitieopgave). De kernpunten van die gezamenlijke transitieopgave zijn: vermindering van het aantal scholen en van het onderwijsaanbod, afnemende spreiding van scholen met toenemende mobiliteitsbehoefte, handhaving van kwaliteit, invulling van de regio over de transitieopgave, opheffen van knelpunten in wet- en regelgeving en (her-)inrichting van de financieringsystematiek. Dat vraagt om een geregisseerd proces met de volgende rolverdeling: primaire verantwoordelijkheid voor schoolbesturen en gemeenten¹⁹, faciliterende en zo nodig correctieve rol provincies en systeemverantwoordelijkheid van het ministerie van OCW.

Gezien de aanzienlijke effecten in de drie krimpregio's is in het primair en voortgezet onderwijs een aantal urgente maatregelen nodig. Bij het oppakken van de demografische opgave kan sprake zijn van juridische, bestuurlijke en financiële grenzen. Zo speelt een aantal vraagstukken rond de (aanpassingssystematiek van) de opheffingsnorm in het primair onderwijs. Een voorbeeld is het feit dat de opheffingsnorm in het primair onderwijs slechts eens in de vijf jaar wordt bijgesteld. De bevolkingskrimp kan in krimpregio's echter zo snel gaan, dat scholen onder de opheffingsnorm vallen, terwijl diezelfde scholen bij een eerder geactualiseerde norm geen gevaar zouden lopen. Vanwege dit soort voorbeelden is een heroverwegen van de systematiek van de opheffingsnorm nodig in relatie tot de demografische ontwikkeling en met in acht name van de kwaliteit van onderwijs.

Daarnaast worden andere knelpunten gesignaleerd. De staatssecretaris van OCW onderzoekt daarom, voortbouwend op reeds uitgevoerde studies (onder andere voor Limburg), met de drie krimpregio's welke concrete knelpunten zich voordoen. De eerste bevindingen van deze analyse en het plan van aanpak zijn eind 2009 gereed²⁰. In dit Actieplan is al een aantal acties opgenomen.

Het is onduidelijk of de bestaande financieringsystematiek van het onderwijs op omvangrijke bevolkingsdaling in krimpregio's is toegesneden. Dit zal in 2010 nader in kaart worden gebracht.

MASTERPLAN VOORTGEZET ONDERWIJS IN PARKSTAD LIMBURG

In stand houden en versterken van een kwalitatief hoogwaardig en evenwichtig voortgezet onderwijsaanbod in de gemeenten Heerlen, Kerkrade en Landgraaf. Dat is kern van het Masterplan VO Parkstad Limburg dat door de Stichting Voortgezet Onderwijs Parkstad Limburg (SVO|PL) is ontwikkeld. Met dit plan reageert SVO|PL op de ontgroening en vergrijzing in de regio Parkstad Limburg. De afgelopen jaren zijn de gevolgen van de leerlingendaling bij een aantal scholen in Parkstad Limburg al duidelijk merkbaar geworden. In het Masterplan kiest SVO|PL voor een ingrijpende herschikking van scholen en het onderwijsaanbod een koers die daadwerkelijk toekomst biedt aan het voortgezet onderwijs in de hele Parkstadregio. Het plan kwam tot stand na intensief overleg met de betrokken gemeenten, ouders, personeel en andere onderwijsinstellingen.

Vermindering van (spreiding van) het aantal scholen zal ook tot een toename van mobiliteit leiden, inclusief de gevolgen voor het aanbod en de bekostiging van openbaar vervoer. Gemeenten (en provincies) zullen het vervoersaanbod dus moeten aanpassen aan een lagere spreiding van scholen.

Wat betreft de relatie tussen leefbaarheid en onderwijs, geldt dat wanneer de overheid een leefbaarheidbeleid voert, gericht op clustering van voorzieningen, daarbij uiteraard ook het onderwijs betrokken zou moeten worden. Het zou echter onjuist zijn om leefbaarheid afhankelijk te stellen van de (aanwezigheid van basis-)onderwijs. Kwaliteit van onderwijs staat voorop. Onderwijskwaliteit heeft betrekking op het resultaat én op het sociaalpedagogisch klimaat.

Zorg, welzijn en arbeidsmarkt

In de krimpregio's verandert de bevolking sneller dan in andere delen van Nederland. Is de vergrijzing en de daarmee gepaard gaande stijgende vraag naar zorgvoorzieningen en verzorgers op nationale schaal een serieus vraagstuk voor de nabije toekomst, voor krimpregio's geldt dit in sterkere mate en op kortere termijn. Dit geldt ook voor de arbeidsmarkt. Er is eenvoudigweg sprake van een slinkend arbeidsaanbod en een minder goede aansluiting tussen dit aanbod en de vraag.

19 In het primair onderwijs vallen sommige scholen onder direct bestuur van de gemeente.

20 Kamerstuk 2008-2009, 31 293, nr. 52, Tweede Kamer

Op zorgterrein is sprake van verschillende vormen van zorg, die elk hun eisen stellen aan het voorzieningenniveau (normtijden en dergelijke) en een eigen bekostigings-systeem kennen. Onderscheid moet gemaakt worden tussen eerstelijnszorg, ambulancezorg en spoedeisende eerst hulp, de langdurige zorg (AWBZ) en de maatschappelijke ondersteuning (WMO). Op dit moment zijn er nog geen concrete indicaties op de verschillende terreinen van zorg en welzijn dat krimpregio's een eigen, andere aanpak vragen of dat er wijzigingen in regelgeving van het Rijk nodig zijn. Wel hebben de krimpregio's inmiddels een aantal zorgen geuit. Duidelijk is in ieder geval dat krimpregio's bij uitstek mogelijkheden bieden om te experimenteren met nieuwe werkwijzen, bijvoorbeeld met de inzet van ICT. De regeling voor subsidies van VWS, de beleidsregel innovatie van de Nederlandse Zorgautoriteit (NZa), ZonMw-programma (bijvoorbeeld het programma ouderenzorg) en dergelijke bieden volop mogelijkheden voor tijdelijke financiering van innovatieve projecten. Regio's kunnen gebruik maken van deze programma's.

Wat betreft de arbeidsmarkt is het zo dat de krimpregio's, in vergelijking met andere regio's, op dit moment al het grootste aandeel van werknemers dat in de zorg werkt kennen. De sector zorg en welzijn is voor deze gebieden een grote bron van werkgelegenheid, en biedt daarmee ook een kans voor de betreffende regio's. Het door de vergrijzing vereiste extra arbeidsaanbod is in die regio's relatief gemakkelijk beschikbaar door een relatief hoge werkloosheid. Dit vereist wel dat personeel de relevante kwalificaties heeft en/of krijgt. Vandaar dat het ministerie van VWS investeert in regionale platforms waar zorginstellingen en onderwijsinstellingen - op basis van de regionale arbeidsmarktsituatie - gezamenlijke afspraken maken over het benodigd aantal opleidingsplaatsen en stageplaatsen, alsmede over de inhoud van de opleiding en de begeleiding van stagiair(e)s. Op de conferentie 'Regionaal Arbeidsmarktbeleid Zorgsector' van 11 juni jongstleden is aangegeven dat er nog een extra impuls aan deze samenwerking wordt gegeven. Daartoe is voor de komende jaren 4,8 miljoen euro ter beschikking gesteld.

Om verdere knelpunten op de arbeidsmarkt in de zorg tegen te gaan, voert de minister van VWS een actief algemeen arbeidsmarktbeleid voor de gehele sector. Dit beleid is gericht op het bevorderen van innovatie (zowel technologisch als sociaal), behoud en instroom van personeel, en het vergroten van de inzetbaarheid. Op 26 november komt de Commissie Arbeidsmarkt van het Zorginnovatieplatform (ZIP) met haar advies, ondermeer gericht op regionale samenwerking om regionale knel-

punten zoveel mogelijk op te lossen en kansen die de sector zorg en welzijn biedt voor werkgelegenheid optimaal te kunnen benutten. In 2010 zal het ZIP een tour langs de verschillende regio's maken, met als doel onder andere het in kaart brengen van regionale sterktes en behoeften, en het verbinden en mobiliseren van regionale partijen. Daarnaast bieden de regeling voor subsidies van VWS, de beleidsregel innovatie van de NZa, ZonMw-programma's (bv. het programma ouderenzorg) en dergelijke volop mogelijkheden voor tijdelijke financiering van innovatieve projecten. Regio's kunnen gebruik maken van deze programma's. Duidelijk is in ieder geval dat krimpregio's bij uitstek mogelijkheden bieden om te experimenteren met nieuwe werkwijzen. Vooralsnog zijn er echter geen aanwijzingen dat, bovenop de lopende trajecten, er voor krimpregio's aanvullende regelgeving benodigd is.

Om verdere knelpunten op de arbeidsmarkt in de zorg tegen te gaan, voert de minister van VWS een actief algemeen arbeidsmarktbeleid voor de gehele sector. Dit beleid is gericht op het bevorderen van innovatie (zowel technologisch als sociaal), behoud en instroom van personeel, en het vergroten van de inzetbaarheid. Op 26 november komt de Commissie Arbeidsmarkt van het Zorginnovatieplatform (ZIP) met haar advies, ondermeer gericht op regionale samenwerking om regionale knelpunten zoveel mogelijk op te lossen en kansen die de sector zorg en welzijn biedt voor werkgelegenheid optimaal te kunnen benutten. In 2010 zal het ZIP een tour langs de verschillende regio's maken, met als doel onder andere het in kaart brengen van regionale sterktes en behoeften, en het verbinden en mobiliseren van regionale partijen. Daarnaast bieden de regeling voor subsidies van VWS, de beleidsregel innovatie van de NZa, ZonMw-programma's (bv. het programma ouderenzorg) en dergelijke volop mogelijkheden voor tijdelijke financiering van innovatieve projecten. Regio's kunnen gebruik maken van deze programma's. Duidelijk is in ieder geval dat krimpregio's bij uitstek mogelijkheden bieden om te experimenteren met nieuwe werkwijzen. Vooralsnog zijn er echter geen aanwijzingen dat, bovenop de lopende trajecten, er voor krimpregio's aanvullende regelgeving benodigd is.

Op het terrein van het regionaal arbeidsmarkt- en economisch beleid lopen in de krimpregio's diverse Rijks- en provinciale programma's die in belangrijke mate bijdragen aan economische versterking van deze regio's²¹. Deze aanpak zal worden aangevuld met regionale arbeidsmarktanalyses. De verantwoordelijkheid voor de vormgeving van het regionale arbeidsmarktbeleid ligt op het regionale niveau (werkgevers, onderwijs, werknemers, gemeenten en

21 Programma's als Pieken in de Delta, investeringen in het kader van het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT), de Versnellingsagenda voor Limburg, We zijn wat we delen: wij zijn Parkstad Limburg, Koers Noord, Programma Eemsdelta.

UWV/Werkbedrijf). Daar bestaat het inzicht in de regionale en lokale situatie en omstandigheden en is het mogelijk om adequaat beleid te maken. De staatssecretaris van SZW zal de opstelling van de regionale arbeidsmarktanalyses ondersteunen en stimuleren.

De grensoverschrijdende arbeidsmarkt vormt voor perifere (krimp-)regio's een kans: ruimere mogelijkheden om te voldoen aan de specifieke vraag naar gekwalificeerd personeel en sterkere positie van de regio bij het aantrekken van economische bedrijvigheid. Ondersteuning en facilitering op het vlak van informatie voor grensarbeiders en het wegnemen van belemmerende regelgeving en het verminderen van administratieve lastendruk is daarbij nodig, evenals bijvoorbeeld wederzijdse erkenning van diploma's. De meeste van deze vraagstukken kunnen alleen opgelost worden in samenwerking met provincies, Rijk, buurlanden en de Europese Unie.

Voorzieningen en bereikbaarheid

In gebieden die met bevolkingsdaling te maken krijgen, kan druk op het voorzieningenniveau (winkelvoorzieningen, openbare voorzieningen) ontstaan. De aard en mate van deze druk en de oplossingsrichtingen zullen verschillen afhankelijk van het karakter van het gebied. Echter, diverse

trends zorgen ervoor dat in meer algemene zin de voorzieningenstructuur aan de nodige verandering onderhevig is. Zo zorgen veranderingen in werk- en mobiliteitspatronen dat inwoners gebruik kunnen maken van voorzieningen in een groter gebied, en dat ook veelal doen²². Druk op voorzieningen is dus niet exclusief gekoppeld aan bevolkingsdaling. Door een dalend inwoneraantal nemen wel de kosten van voorzieningen per hoofd van de bevolking toe. Afkalving van lokale voorzieningen kan ook ingrijpende gevolgen hebben voor minder mobiele inwoners die hiervan afhankelijk zijn, zeker als het de laatste voorziening in een kern of gemeente betreft. Het is primair een zaak van lokale en regionale afweging welk voorzieningenniveau tegen welke lasten men in een betreffend gebied in stand wil houden of realiseren. Er zal hierbij steeds een afweging gemaakt moeten worden tussen nabijheid van voorzieningen en de kwaliteit van die voorziening. Provincies zullen met elkaar en in overleg met het Rijk nagaan hoe het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) effectief in krimpgebieden kan worden aangewend.

Op welke manier bevolkingsdaling effecten heeft voor de (regionale) bereikbaarheid wordt in 2009 onderzocht door het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (ministerie van V&W). De uitkomsten worden eind 2009 verwacht.

22 Studie Krimp en Ruimte, PBL, 2006 en Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte, ministerie van VROM, 2009

2

Drie basisvoorwaarden voor een effectieve aanpak

De voornaamste les uit de drie krimpregio's is dat er naast positieve effecten, ook ingrijpende ongewenste effecten van bevolkingsdaling kunnen zijn, zeker als niet vroegtijdig wordt geanticipeerd op een sterk en structureel teruglopend inwonertal. Dit vraagt van alle betrokken partners, maar in het bijzonder van alle bestuurslagen, dat zij een aantal zaken binnen hun organisaties op orde hebben. Drie onderdelen zijn cruciaal voor een adequate aanpak van de bevolkingsdaling: *tijdige lokale bewustwording, duidelijke bestuurlijke rolverdeling en bestuurskracht en een effectieve bekostigingssystematiek.*

2.1 Tijdige lokale bewustwording

Overheden plannen en maken vaak beleid gericht op de lange termijn. Bestemmingsplannen worden voor een aantal jaren vastgesteld, er zitten soms meerdere jaren tussen een nieuwbouwtekening en de daadwerkelijke bewoning van een nieuwbouwhuis, een schoolgebouw is berekend op een bepaald aantal leerlingen, vast personeel wordt aangenomen op basis van de hoeveelheid werk die er op dat moment ligt. Met andere woorden, er worden vaak verplichtingen aangegaan waar verschillende partijen een aantal jaren aan gebonden zijn. Dit maakt het lastig om snel bij te sturen.

Nog niet alle partijen onderkennen de potentiële gevolgen van het krimpvraagstuk. Zelfs in de drie krimpregio's zijn nog niet alle partijen volledig doordrongen van de urgentie van het vraagstuk en laat de bereidheid om tot actie over te gaan soms te wensen over. De praktijkvoorbeelden uit Parkstad Limburg, Noordoost Groningen en Zeeuws Vlaanderen tonen aan dat het soms vele jaren kan duren voordat de bewustwording over de bevolkingsdaling dusdanig is, dat het vraagstuk op de politieke agenda wordt geplaatst. Het Topteam wijst ook op een communicatieparadox. Als krimp uitdrukkelijk onder de aandacht wordt gebracht bestaat het risico dat de ontwikkeling versterkt wordt. Een gebied dat als krimpregio wordt geprofileerd roept negatieve associaties op. Dit maakt overheden huiverig om de problematiek voluit uit te dragen.

Om de bewustwording onder overheden te vergroten en gemeenten te ondersteunen is daarom een aantal activiteiten in gang gezet door de ministeries van VROM/WWI, BZK en VNG en IPO. Zo organiseerde de VNG op 19 mei 2009 een debat met Kamerleden in Madurodam en maakte de film 'Geen Krimp Geven' en vond op 17 juni 2009 een bestuurdersconferentie plaats dat het vraagstuk op de politieke agenda heeft geplaatst. Ook hebben de minister voor WWI en de staatssecretaris van BZK het Topteam Krimp

gevraagd de drie krimpregio's te adviseren hoe te handelen in hun specifieke situatie. De activiteiten van het Topteam hebben in de drie regio's de bewustwording vergroot. En er is een Nationaal Netwerk Bevolkingsdaling opgezet waarbinnen overheden kennis over bevolkingsdaling verzamelen en delen. Die kennis wordt breder verspreid via de website www.vanmeernaarbeter.nl. Via de website www.vng.nl/krimp kunnen gemeenten het Krimpkompas raadplegen waarin achtergrondinformatie en FAQ's over krimp zijn verzameld en constant worden geactualiseerd. Eind 2009 organiseert de VNG in samenwerking met provincies en Rijk de zogenaamde Gouden Toekomstbus met als doel op lokaal niveau met stakeholders in gesprek te gaan over en oplossingen te zoeken voor lokale vraagstukken en oplossingen gekoppeld aan demografische trends. Verschillende kennisinstellingen en planbureaus houden zich bezig met het thema bevolkingsdaling. Hieronder bijvoorbeeld ook NEIMED, dat de ambitie heeft om uit te groeien tot een landelijk opererend kennis-knooppunt bevolkingsdaling.

NEIMED: KENNISINSTITUUT BEVOLKINGSDALING

Juni 2009 hebben de Provincie Limburg, Regio Parkstad Limburg, Open Universiteit en Hogeschool Zuyd het nationaal kennis-instituut voor maatschappelijke effecten demografische krimp, NEIMED opgericht. NEIMED, gevestigd aan de Open Universiteit in Heerlen, is gericht op maatschappelijke bewustwording, agendavorming en het verwerven van inzichten inzake de effecten van bevolkingsdaling. NEIMED voorziet in kennis-ontsluiting en kennisontwikkeling, stimuleert innovatieve praktijkstrategieën en heeft een rol als versneller en interface. Het partnerschap voor NEIMED wordt na de startfase uitgebreid met o.a. Aedes en de provincies Groningen en Zeeland en elke andere partij die de doelstelling van NEIMED onderschrijft.

Het vraagstuk van bevolkingsdaling is niet alleen een vraagstuk voor het openbaar bestuur. Ook andere partijen hebben te maken met het fenomeen. Scholen, woningbouwcorporaties, zorg- en welzijnsinstellingen, culturele instellingen en vervoersmaatschappijen zullen de terugloop van het aantal inwoners merken. Ook zij hebben de maatschappelijke verantwoordelijkheid om hun organisaties en beleid aan te passen op het nieuwe toekomstperspectief. Om de bewustwording onder maatschappelijke instellingen te versterken zal in 2010 een tweetal nationale congressen worden georganiseerd specifiek gericht op deze doelgroep.

Het Topteam heeft ook vastgesteld dat het bedrijfsleven nog onvoldoende bewust is van de impact van de demografische ontwikkelingen. De SER wordt daarom om advies gevraagd hoe het (regionale) bedrijfsleven beter bij de krimpaanpak kan worden betrokken.

Krimpgemeenten zullen tijdig met bewoners moeten communiceren over de gevolgen van krimp én samenwerken. De inwoners van een krimpende regio zullen moeten inzien, begrijpen en accepteren dat het voorzieningenniveau niet gelijk kan blijven wanneer het aantal inwoners structureel en substantieel zal blijven dalen. Dat is voor inwoners, net als voor bestuurders, soms een bittere pil, getuige de soms hevige reacties op het sluiten van een school of een voorstel voor het slopen van een wijk. De provincie Zeeland heeft aangetoond dat duidelijke communicatie én participatie over de aanstaande gevolgen van bevolkingsdaling met zowel inwoners als alle andere spelers in het veld, een constructieve sfeer kan creëren.

2.2. Duidelijke bestuurlijke rolverdeling en regionale bestuurskracht

Bestuurskracht is cruciaal voor een effectieve aanpak van krimp. Die bestuurskracht is nodig om de benodigde samenwerking en besluitvorming te realiseren en om een diffuus spelersveld, bestuurlijke drukte en een onduidelijke rolverdeling te voorkomen. Dergelijke onduidelijkheid maakt het moeilijker aan de bevolking keuzes uit te leggen die niet direct voor de eigen gemeenschap voordelig zijn, maar juist wel de regio als geheel helpen. Hierdoor zou bijvoorbeeld 'free-rider' gedrag uitgelokt kunnen worden waarbij de individuele gemeenten het belang van de inwoners van de eigen gemeente boven het regionale belang laten prevaleren. Dat kan de daadkracht ondermijnen en kan leiden tot onvrede onder de inwoners en bedrijven. Het is dus zaak om de bestuurlijke rolverdeling helder te maken en de bestuurskracht te versterken, ook van maatschappelijke partijen in krimpregio's. Bij bevolkingsdaling zijn immers alle bestuurs-lagen, maatschappelijke partners, het bedrijfsleven én burgers betrokken.

Rolverdeling

1. Gemeenten

Gemeenten voelen als eerste de gevolgen van demografische veranderingen als bevolkingsdaling. Het zijn in de eerste plaats de gemeenten zelf ook die het beste in staat zijn om goed op de specifieke gevolgen van krimp in hun gebied in te spelen. In beleidsontwikkeling moeten zij dan ook proactief rekening houden met bevolkingsdaling, specifiek aandacht

NIEUW! ZEELAND

De provincie Zeeland heeft onder de titel 'Nieuw!Zeeland' een brede maatschappelijke dialoog georganiseerd waarin bestuurders, ambtenaren, maatschappelijke organisaties, maar vooral ook de Zeeuwse burgers de mogelijkheid is geboden mee te praten over de (gevolgen van de) demografische ontwikkelingen. Daarbij stond een drietal doelstellingen centraal. Allereerst diende zoveel mogelijk mensen in Zeeland geïnformeerd te worden over de komende veranderingen. Niet alleen door informatie te geven, maar vooral ook door kennis te delen. Een tweede doelstelling vormde de bewustwording. Ten derde vormde Nieuw!Zeeland een mogelijkheid om op zoek te gaan naar goede en innovatieve ideeën voor de toekomst van Zeeland.

Inmiddels heeft de provincie de volgende stap gezet onder de titel 'Op pad' waarin geprobeerd wordt bestaande reflexen van bestuurders en bewoners te doorbreken om vervolgens goed te kunnen inspelen op de demografische veranderingen in Zeeland. De provincie heeft drie reflexen benoemd die in ieder geval doorbroken moeten worden:

- **Reflex:** Bevolkingsgroei is een doel op zich om de kwaliteit van de leefomgeving te vergroten.
Nieuw uitgangspunt: Kwaliteit is het doel, bij alle sectoren en thema's dient een kwaliteitsslag gemaakt te worden.
- **Reflex:** Elke stad of dorp moet de concurrentie met haar burens aangaan om zoveel mogelijk woon-werklocaties en voorzieningen binnen te halen om te overleven.
Nieuw uitgangspunt: Samenwerking en afstemming is essentieel om op een hoger schaalniveau voldoende kwaliteit te kunnen bieden.
- **Reflex:** Elke regio, stad of dorp moet zich versterken op de thema's of onderdelen waar ze minder op scoren.
Nieuw uitgangspunt: Zorg voor een (gedeelde) visie met een streefbeeld dat aansluit bij de sterke punten.

besteden aan financiële gevolgen hiervan en keuzes maken ten aanzien van het peil van het voorzieningenniveau.

Daarnaast zullen gemeenten de samenwerking moeten zoeken met omliggende gemeenten en betrokken organisaties, zowel publiek als privaat. Ook dienen zij hun inwoners te betrekken en bewust te maken van de gevolgen van bevolkingsdaling. Gemeenten moeten inspringen op de bereidheid van inwoners om zich in te zetten voor hun directe omgeving, door mee te denken over de toekomst v an hun dorp of door zelf het initiatief te nemen om een buurtsuper op te richten, een gezamenlijke tuin/park te onderhouden of de kinderopvang onderling te regelen.

2. Regio's

Krimp doet zich op regionale schaal voor en overstijgt het lokale niveau. Dit betekent dat goede intergemeentelijke samenwerking essentieel is bij het opstellen van regionale plannen en afspraken. Regio's moeten hierbij sturen op hoofdlijnen. Op het niveau van de regio kan er bovendien gezorgd worden voor een goede processturing en het organiseren van de samenwerking in de aanpak van

bevolkingsdaling op lokaal niveau. Het Topteam Krimp heeft het belang onderstreept van regionale bestuurskracht en regionale samenwerking in de aanpak van de gevolgen van bevolkingsdaling.

3. Provincies

Provincies hebben de verantwoordelijkheid én bevoegdheid om erop toe te zien dat in de beleids- en planvorming op gemeentelijk, regionaal én provinciaal niveau voldoende en op verantwoorde wijze rekening wordt gehouden met de demografische ontwikkeling in het gebied.

De provincies hebben op de hen toegewezen kerntaken drie hoofdinstrumenten in handen om deze bovenlokale afstemming tot stand te doen komen²³. Allereerst beschikt de provincie over een aantal sturingsinstrumenten. Denk hierbij aan de nieuwe Wet ruimtelijke ordening die provincies het instrument in handen geeft van de verordening, die voortvloeit uit de structuurvisie. Ook op het gebied van de ontwikkeling en herstructurering van bedrijventerreinen zal de provincie in nauwe samenwerking met gemeenten meer dan voorheen een regiefunctie vervullen²⁴.

²³ In het bestuursakkoord tussen provincies en Rijk gesloten in juni 2008 is vastgelegd dat de provincies kerntaken hebben op het gebied van: gebiedsontwikkeling, infrastructurele projecten, economie, openbaar vervoer, vitaal platteland, natuur, landschap, milieu en waterbeheer.

²⁴ Zie hoofdstuk 1, pag. 15

Ten tweede is de provincie financieel toezichthouder op de gemeentelijke financiën. De provincie moet zijn rol van financieel toezichthouder steviger invullen door strenger toe te zien op de sluitendheid van de gemeentelijke begroting en meerjarenraming van krimp gemeenten. In het Vakberaad gemeentefinanciën is een protocol vastgesteld dat regelt dat de financiële toezichthouder meer aandacht schenkt aan de invloed van bevolkingsramingen op het duurzaam financieel evenwicht van begroting en meerjarenraming. Een vroegtijdige signalering van onrealistische ramingen op de lange termijn is essentieel om financiële problemen bij gemeenten te voorkomen. Het gaat hier dus vooral om het strikter hanteren van bestaande bevoegdheden.

Tot slot dient de provincie de bovenlokale afstemming te realiseren via het eigen beleid, regelgeving of de provinciale inspecties. Provincies moeten immers ook het eigen beleid integraal en op consistente wijze inrichten naar de krimp-vraagstukken die op regionale schaal voorliggen. Verder kan het provinciale beleid meer toegespitst worden op een integrale regionale afweging van lokale belangen in het licht van bevolkingsdaling. Inspecties zouden meer kunnen toezien op intergemeentelijke samenwerking in de aanpak van bevolkingsdaling.

4. Het Rijk

Het Rijk heeft een belangrijke rol als het gaat om agenda- en visievorming op het thema bevolkingsdaling. Ook heeft de rijksoverheid een kernrol bij bewustwording, kennisontwikkeling en –uitwisseling. Dit Actieplan is een voorbeeld van deze rijksrol. Het Rijk heeft ook de verantwoordelijkheid om na te gaan of de rijksregelgeving en beleidsinstrumenten (waaronder specifieke uitkeringen) voldoende rekening houden met de specifieke omstandigheden van een substantiële en structurele bevolkingsdaling zoals die in bepaalde regio's voorkomt. Wanneer de aanpak van de bevolkingsdaling in bepaalde regio's van nationaal belang wordt geacht, biedt de Wro de minister van VROM de mogelijkheid te besluiten de voorgenomen ontwikkeling in een structuurvisie op te nemen en algemene regels en aanwijzingen te geven voor provinciale en gemeentelijke plannen en besluiten.

Het Rijksbeleid en wet- en regelgeving moeten tevens voldoende ruimte bieden om de lokale en provinciale overheid de kans te geven om met maatwerkoplossingen de gevolgen van bevolkingsdaling aan te pakken. De krimp regio's ervaren op veel verschillende beleidsterreinen de gevolgen van de bevolkingsdaling. Dit betekent dat ook een groot deel van de departementen betrokken is bij de aanpak van bevolkingsdaling op de verschillende beleidsterreinen.

Ten derde mag van het Rijk verwacht worden dat de verdeling van middelen aansluit bij de extra opgaven in regio's met grote bevolkingsdaling. Naast de monitoring van het Gemeentefonds gaat het hierbij in het bijzonder om het onderzoek naar de vraag in hoeverre de specifieke uitkeringen voldoende rekening houden met de gevolgen van bevolkingsdaling. Dit geldt vooral voor de beleidsterreinen wonen en onderwijs.

5. Maatschappelijke partijen

Maatschappelijke partijen als corporaties, zorginstellingen en schoolbesturen hebben een wezenlijke rol bij de aanpak van de krimp opgave. Net als bovenstaande bestuurlijke organisaties hebben maatschappelijke partijen een eigen verantwoordelijkheid als het gaat om de maatschappelijke opgave van bevolkingsdaling. Ook zij worden geconfronteerd met de gevolgen van krimp en zullen hier dus tijdig op moeten inspelen. Het zijn dan ook essentiële partners bij de aanpak van bevolkingsdaling. Om tot een integrale gebiedgerichte aanpak te komen, is intensieve samenwerking met lokale overheden, maar zeker ook onderling, een vereiste. Maatschappelijke partijen moeten ook de bereidheid tonen waar dit nodig is elkaar (regionaal) onderling bijstaan. De maatschappelijke partners kunnen bovendien bijdragen aan de aanpak van bevolkingsdaling door bijvoorbeeld hun organisatie anders in te richten om de kosten en de beschikbaarheid van hun voorzieningen op niveau te houden en beter aan te sluiten bij de veranderde wensen van hun 'klanten'. Daarnaast is het ontwikkelen van een visie, een veranderende mindset en een strategische aanpassing niet alleen voor bestuurslagen aan te bevelen. Dit zal ook maatschappelijke organisaties helpen in hun opgaven.

Bestuurskracht versterken

Bestuurskracht verwijst naar het vermogen van gemeenten, provincies en het Rijk om de wettelijke en autonome taken adequaat uit te voeren en hiervoor in de maatschappelijke context de juiste verbindingen aan te gaan. Het krimp vraagstuk vraagt om zo'n krachtig bestuur. Regionale samenwerking kan hierin een hulpmiddel zijn. Het is, met het oog op bevolkingsdaling, één van de manieren om tot een krachtig bestuur te komen, om bestuurlijke drukte en een onduidelijke rolverdeling te voorkomen en om de sociaal-economische vitaliteit te waarborgen.

Het bevorderen van bestuurskracht in een krimpende omgeving stelt speciale eisen aan regionale samenwerking. Ten eerste mag het niet een vrijblijvende samenwerking zijn. Duidelijke afspraken en planvorming op regionaal schaalniveau zijn essentieel. De samenwerking dient niet beperkt te worden tot het ruimtelijk-economisch terrein,

maar dient ook gezocht te worden op het terreinen als onderwijs, arbeidsmarkt, cultuur, zorg en welzijn. De deelnemende partijen moeten voorts zorgen voor een daadkrachtige samenhangende besluitvorming en een adequaat uitvoerend vermogen. Maatschappelijke instellingen dienen een aanspreekpunt te hebben op regionaal niveau. Krachtige regie moet voorts zorgen voor het tegengaan van onderlinge concurrentie en het risico van free-rider gedrag. Dit vraagt een krachtige inspanning van alle gemeenten. Een samenwerkingsverband is zo sterk als de zwakste schakel. Daarom is het van belang dat de gemeente bestuurskrachtig is bij het aangaan van regionale samenwerking. Alleen als regionale samenwerking ingezet wordt om bestuurskracht te organiseren, is een effectieve aanpak van de krimpogave mogelijk en mag de regio inzet van andere partijen verlangen.

Regionale samenwerking kan in de vorm van gemeenschappelijke regelingen op basis van de Wet gemeenschappelijke regelingen (Wgr/Wgr+) of meer op ad hoc basis via bijvoorbeeld een dienstverleningsovereenkomst. Een samenwerkingsverband kan een regio slagvaardiger maken. Het Topteam Krimp toont voor Parkstad Limburg aan dat aanvullende maatregelen nodig zijn om voldoende bestuurskracht te genereren. Het Topteam adviseert de instelling van een driemanschap. Dit driemanschap dient te worden samengesteld vanuit vertegenwoordigers uit het gebied, te weten: een onafhankelijke voorzitter op persoonlijke titel en twee leden, aan te wijzen door het Parkstad Bestuur. Het driemanschap moet ruimte krijgen van de betrokken gemeentebesturen om daadkrachtig te kunnen opereren op tevoren afgebakende terreinen. Dat betekent ook dat gemeenteraden op afstand functioneren. Parkstad Limburg heeft positief gereageerd op de aanbeveling de bestuurlijke slagkracht van de samenwerking te versterken. Een versterking van de WGR Parkstad Limburg kan goed passen bij de bestuurlijke verhoudingen en constructie van deze regio. Op 2 november 2009 hebben de gemeenteraden van de acht gemeenten ingestemd met het 'Pact van Parkstad'. Er wordt een nieuwe gemeenschappelijke regeling (Wgr) uitgewerkt waarvan het nieuwe algemeen bestuur een verstrekkend mandaat krijgt op het gebied van herstructurering.

Voor Zeeuws-Vlaanderen en Groningen adviseert het Topteam geen driemanschap maar de organisatie van een regionale aanpak met een veel actievere rol voor de provincie. In Groningen en Zeeland is een sterkere regierol van de provincie gewenst bij vele partijen; in Zeeland is het van belang dat de gemeenten van Zeeuws-Vlaanderen en de provincie Zeeland komen tot een krachtiger samenwerking door het instellen van een stuurgroep. De bestuurlijke

infrastructuur functioneert daar goed en behoeft vooralsnog geen aanpassing, maar een steviger invulling van de provinciale rol door een effectiever gebruik van bestaande bevoegdheden en instrumenten is nodig om de regio daadkrachtiger te maken.

Ter bevordering van de intergemeentelijke samenwerking hebben BZK en VNG, samen met andere partijen, in 2009 een Kennisplatform Intergemeentelijke Samenwerking opgericht, om (1) de zoektocht van ambtenaren en bestuurders naar samenwerkingsmogelijkheden en -modellen te faciliteren en (2) kennisdeling ten behoeve van het versterken van de bestuurskracht en het aangaan van samenwerkingsverbanden mogelijk te maken. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een elektronisch systeem dat op begrijpelijke wijze inzicht geeft in opgedane kennis en ervaringen met samenwerkende overheden en modellen in het land, alsmede de mogelijkheden biedt om rond actuele thema's de discussie aan te gaan. Naast dergelijke digitale bijeenkomsten worden ook persoonlijke uitwisselingen en contacten georganiseerd. Voor de krimpregio's en de individuele krimp gemeenten die omringd worden door groeigemeenten of stabiele gemeenten staat een pool van coaches op de intergemeentelijke samenwerking ter beschikking. Daarnaast wordt door BZK samen met VNG en IPO gewerkt aan het opstellen van een kwaliteitskader bestuurskrachtonderzoeken. Met dit kwaliteitskader wordt het periodiek uitvoeren van kwalitatief hoogwaardige bestuurskrachtonderzoeken gestimuleerd. In de uitwerking van het kader wordt specifiek aandacht aan krimp besteed. Het doorlichten van samenwerkingsrelaties van gemeenten, zowel intergemeentelijk als met maatschappelijke partners, kan belangrijke impulsen geven aan de verhoging van de effectiviteit van het gemeentelijk beleid.

2.3 Een effectieve bekostigingssystematiek

Een derde basisvoorwaarde voor een adequate aanpak van de bevolkingsdaling heeft betrekking op de toereikendheid van de financiële middelen, een goed zicht op de financiële gevolgen en een redelijke verdeling over overheden en maatschappelijke partners van de bekostiging van de herstructurerings- en transformatieopgave.

Bij het in kaart brengen van de *financiële gevolgen* van bevolkingsdaling dient goed onderscheid gemaakt te worden tussen de financiële gevolgen die samenhangen met de specifieke krimpogave en de reguliere transitieopgave die ook een gebied met bevolkingsdaling op basis

van de bestaande financiële kaders moet kunnen oplossen. Daarnaast is het van belang om bij de opgaven onderscheid te maken tussen de structurele opgave voor de lange termijn en de transitieopgave voor de korte termijn.

Bij de beoordeling van de transitieopgave is het essentieel zicht te krijgen op de financiële draagkracht van betrokken overheden en maatschappelijke partners. De financiële gevolgen van bevolkingsdaling zullen vooral voor rekening komen van de volgende partijen:

Herstructurering van de woningvoorraad

De gevolgen van de krimp in de huursector van de woningmarkt zullen in eerste instantie vooral terechtkomen bij de woningcorporaties en de gevolgen voor de particuliere woningvoorraad bij de eigenaar-bewoner. In krimpgebieden dreigen anderzijds knelpunten bij het goedkope eigenwoningbezit. Vaak nemen corporaties ook een rol bij het saneren van de goedkope eigen woningen. Naast corporaties kunnen ook grondbedrijven en ontwikkelingsmaatschappijen een rol spelen bij de herstructurering van de woningvoorraad.

De gemeente heeft primair een rol als regisseur. Hierbij dienen gemeenten rekening te houden met planschadeclaims, wanneer private partijen grondposities hebben ingenomen op grond van bestemmingsplannen. Anderzijds dreigen knelpunten bij de sociale huursector als corporaties na jarenlange voortvarende transformatie de grenzen van hun financiële mogelijkheden bereiken.

Inrichting van de openbare ruimte

Het gaat hier voor een belangrijk deel om opgaven van gemeenten zoals de openbare ruimte in (winkel)centrumgebieden en rond openbare gebouwen, de herinrichting van wegen en de aanpak van panden die een andere bestemming moeten krijgen (panden voor scholen en publieke voorzieningen).

Concentratie van onderwijs en andere voorzieningen

Hierbij is het nuttig om onderscheid te maken tussen onderwijs en andere voorzieningen. Ten aanzien van onderwijs geldt dat bekostiging van huisvesting uit de algemene uitkering in het Gemeentefonds plaatsvindt. De schoolbesturen ontvangen vanuit het ministerie van OCW bekostiging voor het verzorgen van onderwijs en de reguliere bedrijfsvoering (waaronder het volledige onderhoud van de gebouwen). In hoofdstuk 1 is nader

ingegaan op de financiële gevolgen van bevolkingsdaling op dit terrein.

Ook bij de overige voorzieningen (zorg, dorpshuizen, sport- en andere voorzieningen) moeten gemeenten keuzes maken over welke voorzieningen waar gehandhaafd dienen te blijven. De overblijvende voorzieningen zullen op bepaalde locaties geconcentreerd moeten worden en op andere locaties dienen de desbetreffende gebouwen een andere bestemming te krijgen of mogelijk gesloopt te worden. Het is denkbaar dat de bevolkingsdaling ertoe leidt dat de kosten van de overblijvende voorzieningen per inwoner zullen stijgen. Dit geldt temeer daar waar voorzieningen in stand worden gehouden om de leefbaarheid van een bepaald gebied niet te veel aan te tasten. De financiële gevolgen komen terecht bij de aanbieders aan de verschillende voorzieningen. Dat kunnen maatschappelijke organisaties, stichtingen, commerciële aanbieders en gemeenten zijn.

De verdeling van de algemene uitkering via het Gemeentefonds beoogt elke gemeente in een vergelijkbare financiële positie te brengen. Daarbij wordt rekening gehouden met de kenmerken van en de dynamiek binnen een gemeente. De vraag of de verdeelmaatstaven van het Gemeentefonds juist zijn geformuleerd en van het juiste gewicht zijn voorzien wordt jaarlijks beantwoord in het Periodiek Onderhouds Rapport Gemeentefonds (POR). Het POR 2009, waarin vooral is gekeken naar het aspect bevolkingsdaling, maar ook tal van andere rapporten geven vooralsnog geen indicatie dat de verdeling van het Gemeentefonds onvoldoende aansluit op de kosten van gemeenten²⁵. In het POR 2010 is opnieuw aandacht besteed aan bevolkingsdaling. Nu is niet alleen ingezoomd op meer 'extreme' krimpgemeenten, maar is ook bezien of het Gemeentefonds in de toekomst voldoende dynamisch reageert, gebruikmakend van demografische voorspellingen van het CBS. Dit laatste blijkt het geval te zijn en de overige conclusies van het POR 2010 zijn overeenkomstig met die van het POR 2009. In het POR 2009 is ook aandacht besteed aan de betekenis van de nettoresultaten van de grondexploitaties, als onderdeel van de overige eigen middelen²⁶. De inkomsten uit grond-exploitaties zijn in krimpgemeenten duidelijk lager dan die in andere gemeenten en zijn overigens relatief van zeer gering belang (Periodiek Onderhouds Rapport Gemeentefonds 2009). De krimpgemeenten veronderstellen echter dat de kosten die gepaard gaan met krimp pas in de toekomst zichtbaar zullen worden. Om die veronderstelling

²⁵ Zie onder meer Rob/Rfv rapport Bevolkingsdaling 2008, AEF Onderzoek dynamiek gemeentefonds 1998. Het COELO-rapport Bevolkingsdaling en gemeentelijke financiën bevestigt daar waar een vergelijking wordt gemaakt tussen krimp- en groeigemeenten en alle gemeenten tezamen de conclusie van het POR. Genoemde rapporten hebben overigens geen onderzoek gedaan naar de financiële aspecten van de totale krimpopgave en de daarbij behorende actoren, zoals corporaties, andere maatschappelijke partners en ontwikkelingsmaatschappijen.

²⁶ Te onderscheiden van onroerende zaakbelasting en algemene uitkering.

te staven wordt een pilot geïnitieerd die bij een aantal krimp gemeenten gedurende een aantal jaren de daadwerkelijk (gerealiseerde) kosten van krimp en de terreinen waar die zich voordoen in kaart moet gaan brengen.

In het kader van deze pilot wordt een tijdelijke maatstaf in het gemeentefonds gemaakt die een aantal gemeenten met een dalend inwonertal een hogere uitkering biedt. De Raad voor de financiële verhoudingen zal gevraagd worden advies uit te brengen over de precieze vormgeving van de pilot. De uitgewerkte pilot wordt in de meicirculaire 2010 aangekondigd en zal per 2011 ingevoerd worden.

Ook de specifieke uitkeringen dienen in voldoende mate aan te sluiten op de kosten van gemeenten, ook in dynamisch opzicht. Zij kennen elk een eigen onderhoudssystematiek en het is niet van iedere specifieke uitkering duidelijk dat deze voldoende meebeweegt met de demografische ontwikkeling van gemeenten. Kostenremanentie, het vertraagd aanpassen van kosten aan het afnemend gebruik, is hierbij een apart

aandachtspunt. Daar waar dit aantoonbaar een belangrijk effect heeft, is het van belang om te bezien of aanvullende maatregelen nodig zijn.

Als gemeenten geen keuzes maken ten aanzien van de transitieopgaven zal dit vroeg of laat invloed krijgen op het evenwicht op hun begrotingen en meerjarenramingen. De lasten die gemeenten betalen uit de algemene en specifieke uitkeringen en de eigen inkomsten zijn, zeker over meerdere jaren gezien, goed te beïnvloeden. Een goed inzicht in de flexibiliteit van de uitgaven is daarbij van groot belang; meerjarenramingen, gebaseerd op scenario's, kunnen daarbij een belangrijk hulpmiddel zijn. Gemeenten zijn zelf verantwoordelijk voor de sluitendheid van de begroting en meerjarenraming. Het is van belang dat daarbij aandacht besteed wordt aan de bevolkingscijfers die ten grondslag liggen aan de meerjarenraming en aan de paragraaf weerstandsvermogen (in het bijzonder de risico's verbonden aan woon- en bedrijventerreinenprojecten).

3

Actieprogramma: acties voor de korte en lange termijn

3.1 Het Actieprogramma

Uit de hoofdstukken 1 en 2 is duidelijk geworden dat in de drie krimpgebieden Parkstad Limburg, Noordoost-Groningen en Zeeuws-Vlaanderen nu concrete actie nodig is. Accent zal daarbij onder andere liggen op de urgente sloopopgave in gebieden met zowel bevolkings- als huishoudensdaling. Door middel van experimenten zal lering getrokken worden voor de krimpaanpak op langere termijn. Krimpregio's bieden bij uitstek mogelijkheden om te experimenteren met nieuwe werkwijzen, bijvoorbeeld nieuwe vormen van financiering en de inzet van ICT. In de tussenrapportage van 2011 zullen de resultaten van deze experimenten worden opgenomen. Ook wordt ter onderbouwing van de aanpak op langere termijn een aantal onderzoeken aangekondigd.

Ook op de thema's lokale bewustwording, regionale bestuurskracht en de (landelijke) bekostigingssystematiek zijn maatregelen nodig. Dit zijn drie noodzakelijke basisvoorwaarden die in alle gebieden waar bevolkingsdaling zal gaan spelen zo snel mogelijk op orde moeten zijn. Tegelijkertijd is duidelijk dat bevolkingsdaling een

aanpak op langere termijn vraagt waarbij ervoor gezorgd wordt dat instrumenten en regelgeving krimpbestendig zijn.

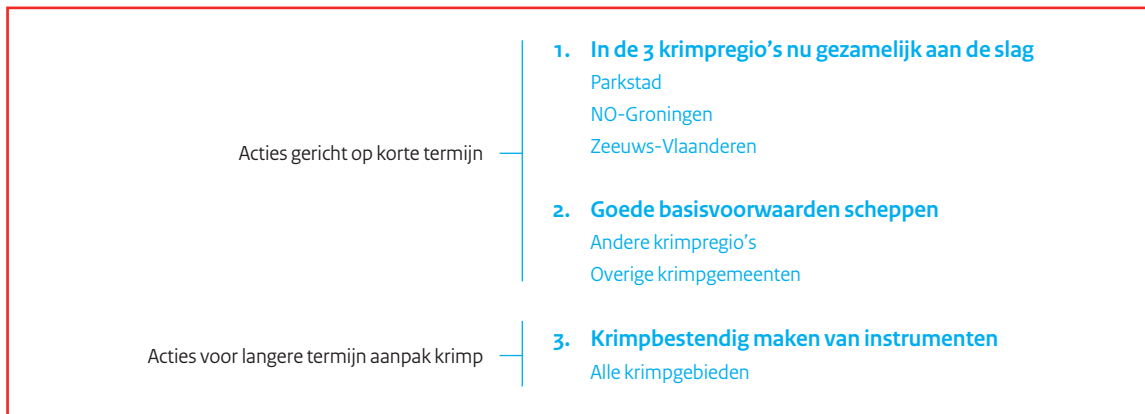
In dit actieprogramma is daarom een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën van acties:

- acties gericht op de korte termijn aanpak van urgente knelpunten en het creëren van noodzakelijke basisvoorwaarden voor een effectieve aanpak van de gevolgen van bevolkingsdaling;
- acties gericht op een lange termijn aanpak van de gevolgen van bevolkingsdaling.

Urgente aanpak van bevolkingsdaling

Vooraf op de terreinen van wonen en onderwijs worden de drie krimpregio's geconfronteerd met aanzienlijke knelpunten. Solidariteit binnen en met de krimpregio's op deze terreinen is nodig. Op andere beleidsterreinen manifesteert bevolkingsdaling zich vooralsnog minder duidelijk. Het ruimtelijk beleid biedt bij uitstek de mogelijkheid om de regionale krimpopgaven een plek te geven in de belangrijke gebiedsvisies- en gebiedsagenda's.

Actieprogramma

Algemeen

De aanpak van bevolkingsdaling in de drie krimpregio's begint met het vaststellen van regionale actieplannen, op basis van de adviezen van het topteam. In de plannen geven de drie regio's aan hoe zij met behulp van de andere overheden en partners de krimpproblematiek te lijf gaan. De regio's zorgen dat de benodigde regionale bestuurskracht georganiseerd is. Ook een aantal andere krimpregio's nemen het initiatief tot een aanpak van krimp.

Acties Algemeen	Trekkers	Tijdsindicatie
De drie krimpregio's stellen regionale actieplannen bevolkingsdaling vast	Regio Parkstad Limburg, regio's Oost Groningen en Eemsdelta, regio Zeeuws Vlaanderen	Begin 2010
De provincie Limburg stelt de Commissie Deetman in om te komen tot een integraal meerjaren perspectief voor bevolkingsdaling als basis voor een Provinciaal Actieplan Bevolkingsdaling	Provincie Limburg, gemeenten, maatschappelijke partners	2009-2010
De provincie Friesland stelt een beleidsagenda Krimp op	Provincie Friesland	2010-2011
De provincie Drenthe onderzoekt de effecten van krimp in het kader van de provinciale structuurvisie	Provincie Drenthe	2009
De provincie Zuid-Holland voert een onderzoek uit naar 'Groene Hart tussen krimp en groei' en zet een experiment uit om bewustwording in het Groene Hart te stimuleren en te anticiperen op de positieve kanten van krimp (<i>experiment</i>)	Provincie Zuid-Holland samen met andere provincies Groene Hart	2010

Wonen

Zoals uit hoofdstuk 1 blijkt, is op het terrein van wonen een urgente aanpak nodig in Parkstad Limburg en Eemsdelta. Deze regio's krijgen in de periode tot 2025 niet alleen te maken met forse bevolkingsdaling (meer dan 5%) die zich doorzet na 2025, maar eveneens met aanzienlijke huishoudensdaling. In deze regio's begint de gezamenlijke aanpak met een sanering van bestaande en voorgenomen bouwplannen door de betreffende regio. Vervolgens werken deze regio's een aanpak uit voor de opgave die specifiek gerelateerd is aan de structurele krimp (de structurele extra leegstand, bovenop de gewenste frictie-leegstand) conform de aanbevelingen van het Topteam Krimp. Dit doen zij in de vorm van een transformatieplan.

Voor de periode 2010 tot 2020 werken de betrokken gemeenten met de betrokken provincie, de corporaties en het ministerie van VROM/WWI een gezamenlijk financieel arrangement uit waarin ieder van deze partijen gelijkwaardig deelneemt. Het kabinet is voornemens EUR 31 mln. beschikbaar te stellen voor de aanpak van de gevolgen van huishoudensdaling voor de woningmarkt in Eemsdelta en Parkstad Limburg. Dit geld zal bij voorjaarsnota in 2010 worden vrijgemaakt van de begroting van WWI. De bijdrage van het Rijk is bestemd ter voorkoming van de verwachte structurele leegstand tussen 2010 en 2020, waarbij de woningbouwprogramma's zoals die momenteel door gemeenten zijn opgesteld niet zijn meegerekend. Aan de rijksbijdrage zijn de volgende voorwaarden verbonden:

- voor het gebied is een bestuurlijk arrangement uitgewerkt conform de aanbevelingen van het Topteam;
- in het transformatieplan is een sloopopgave opgenomen die anticipeert op de verwachte structurele leegstand in de krimpregio;
- per transformatieplan wordt een maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA) opgesteld;
- de transformatieplannen en de MKBA zijn medio 2010 gereed;
- Rijksmiddelen zijn een eenmalige bijdrage voor het voorkomen van toekomstige structurele leegstand tot 2020. Overige herstructurerings-/transformatiekosten (bijvoorbeeld om een kwaliteitsslag te maken in de resterende woningvoorraad) komen voor rekening van de regio's (en woningbouwcorporaties) zelf.
- in 2010 moet de rijksbijdrage worden toegekend.

Op basis van de verwachte structurele leegstand in deze krimpregio's en de kwaliteit van de transformatieplannen zal de rijksbijdrage over beide regio's verdeeld worden. Daarbij zullen Rijk en regio in krimpregio's diverse experimenten opstarten voor een vernieuwende aanpak van de krimpproblematiek. Belangrijke thema's zijn hierbij het plannen van 'ontbouwing' (sloop), het wegnemen van juridische belemmeringen en de aanpak van particulier bezit.

Alleen met regionale afspraken die ook uitgevoerd worden is een effectieve aanpak van de sloop-nieuwbouwopgave mogelijk. In krimpregio's zullen zowel gemeenten als corporaties onderlinge solidariteit moeten tonen. De minister voor WWI zal nauwlettend volgen of partijen dergelijke afspraken maken, en deze ook uitvoeren.

Acties Wonen	Trekkers	Tijdsindicatie
Parkstad Limburg maakt, samen met provincie en Rijk, een transformatieplan voor de woningmarkt met bijbehorend financieel arrangement	Parkstad Limburg samen met provincie en Rijk	Het voorjaar van 2010
Krimp wordt een opgave in Provinciaal Omgevings Plan 2009 van de provincie Groningen. Groningen geeft uitvoering aan het Pact Eemsdelta en het Woonplan Oost-Groningen, met daarin afspraken over sloop- en nieuwbouwopgave	Provincie Groningen, regio Noordoost Groningen	Eind 2009
Rijksbijdrage EUR 31 mln. ter voorkoming van de verwachte structurele leegstand tussen 2010 en 2020 in Parkstad Limburg en Eemsdelta	Ministerie WWI	In 2010
De provincie Zeeland stelt nieuwe woningbouwprogramma's op voor de Zeeuws-Vlaamse gemeenten en doet een onderzoek naar haalbaarheid herstructureringsfonds voor de regio Zeeuws-Vlaanderen	Provincie Zeeland	In 2010
VROM/WWI brengt in kaart hoe het investeringsvermogen van corporaties in krimpgebieden zich zal ontwikkelen in relatie tot de opgave in deze gebieden. Zo nodig neemt VROM/WWI maatregelen om de positie van deze corporaties te versterken en volgt uitvoering van gemaakte afspraken in deze gebieden nauwlettend	Ministerie VROM/WWI	Najaar 2010

>>>

>>> **vervolg wonen**

Afronding MKBA Parkstad Limburg	Parkstad Limburg, Provincie Limburg, Sittard-Geleen, Ministerie Vrom/WWI	November 2009
Voor de krimpregio Noordoost-Groningen is een MKBA herstructurering woningvoorraad uitgevoerd	Regio Noordoost Groningen, Provincie Groningen, Ministerie WWI	Voor de zomer van 2010
Herstructurering en transformatie woningvoorraad Zeeuws-Vlaanderen en Groningen (<i>experimenten</i>)	Zeeuws-Vlaanderen, Groningen	2010
De kennisinstelling SEV initieert in de 3 krimpregio's experimenten (<i>experimenten</i>)	Kennisinstelling SEV	In 2010
PM Rijksbijdrage voor urgente aanpak krimppogave in Parkstad Limburg en Eemsdelta	Ministerie WWI	In 2010

Ruimte

Op het *ruimtelijk terrein* zal krimp een plek krijgen in de Gebiedsagenda's MIRT. De Gebiedsagenda's vormen het kader waarbinnen Rijk, provincies en (samenwerkende) gemeenten nieuwe thema's en initiatieven voor gebiedsontwikkeling, ook die in krimpregio's, agenderen. De krimpregio's onderzoeken daarnaast hoe met eventueel planschadeclaims kan worden omgegaan.

Acties Ruimte	Trekkers	Tijdsindicatie
Krimp wordt opgenomen als opgave in de regionale Gebiedsagenda's, incl. de uitvoeringsagenda's met voorstellen voor projecten in krimpregio's	De regio's Parkstad Limburg, Zeeuws-Vlaanderen, Oost-Groningen en Eemsdelta, de provincies Groningen, Zeeland en Limburg, Ministerie VROM	Eind 2009
Krimpregio's voeren, in lijn met het Topteamadvies, onderzoeken uit hoe om te gaan met planschadeclaims en brengen de omvang van de claims in beeld	De regio's Parkstad Limburg, Zeeuws-Vlaanderen, Noordoost-Groningen	Eind 2010
Limburg voert een experiment uit naar alternatieve voor invulling nieuwe ruimte (<i>experiment</i>)	Parkstad Limburg, NEIMED	2010
Provincies zorgen voor een verantwoorde bedrijven-terreinenplanning in krimpregio's. Dit gebeurt in het kader van het conceptconvenant VROM-EZ-IPO-VNG	Alle provincies	In 2010

Onderwijs

Gezien de aanzienlijke effecten in de drie krimpregio's is in het *primair en voortgezet onderwijs* een aantal urgente maatregelen nodig. Een voorbeeld is het feit dat de opheffingsnorm in het primair onderwijs eens in de vijf jaar wordt bijgesteld. De bevolkingskrimp kan in krimpregio's echter zo snel gaan, dat de opheffingsnorm hierdoor wordt ingehaald. Daardoor kan het gebeuren dat een school onder de opheffingsnorm valt, terwijl diezelfde school bij een eerder geactualiseerde norm geen gevaar zou lopen.

De staatssecretaris van OCW onderzoekt, voortbouwend op reeds uitgevoerde studies (o.a. voor Limburg), met de drie krimp-regio's welke concrete knelpunten zich voordoen. De bevindingen van deze analyse en het plan van aanpak zijn eind 2009 gereed. In dit Actieplan is al een aantal acties opgenomen.

Acties Onderwijs	Trekkers	Tijdsindicatie
De 3 krimpregio's ontwikkelen (samen met schoolbesturen en buurgemeenten) een visie op de dichtheid van het aantal vestigingen van het primair onderwijs in relatie tot de kwaliteit van het onderwijs	Regio's Parkstad, Noordoost Groningen, Zeeuws Vlaanderen	2010
Krimpregio's ontwikkelen, samen met VO- en MBO-schoolbesturen, buurgemeenten en provincie, een lange termijn visie op de ontwikkeling van de regionale economie en de daaruit voortvloeiende behoefte aan (spreiding van) opleidingen/ profielen in het voortgezet onderwijs	Regio's Parkstad, Noordoost Groningen, Zeeuws Vlaanderen	Medio 2010
OCW zorgt voor een tijdelijke oplossing voor de opheffingsnorm voor het Primair onderwijs	Ministerie OCW	Vóór het eerst volgende schooljaar
In samenwerking met OCW gaan de ministeries van BZ en BZK de erkenning van middelbareschooldiploma's en MBO diploma's vereenvoudigen opdat Belgische en Duitse studenten zich eenvoudig kunnen inschrijven bij de Nederlandse onderwijsinstellingen en vice versa (<i>experiment</i>)	Ministerie OCW, Ministerie BZ Ministerie BZK, Provincie Limburg	2010
Groningen: basisonderwijs en voorschoolse voorzieningen in Noord Groningen. Onderzoek naar samenwerkingsmogelijkheden basisonderwijs en aanpalende voorzieningen (<i>experiment</i>)	Provincie Groningen in nauwe samenwerking met schoolbesturen en gemeenten in Noord Groningen	2010
Task force Zeeland, ingesteld door OCW: onderzoek naar toekomstperspectieven van het Zeeuwse (V)MBO en HBO <ul style="list-style-type: none"> • kwalitatief en kwantitatief voldoende onderwijsaanbod • samenwerkingsverbanden onderwijs, ondernemers en overheid bv. door creatieve allianties binnen en buiten de provinciegrenzen 	Ministerie OCW, schoolbesturen BO en VO, Provincie Zeeland	2010
Onderzoek Primair onderwijs in Zeeland <ul style="list-style-type: none"> • demografische ontwikkeling leerlingaantallen over kernen • relatie schoolgrootte en kwaliteit onderwijs • beleidsscenario's 	Ministerie OCW i.s.m. schoolbesturen (V) MBO en HBO, Provincie Zeeland, Zeeuwse gemeenten	2010
Provincie Limburg neemt het initiatief om samen met partners een (virtueel) handboek Krimp voor het onderwijs te ontwikkelen, waarin best practices t.a.v. de aanpak van krimp worden verzameld (<i>experiment</i>)	Provincie Limburg i.s.m. Taskforce Onderwijs en Demografie Limburg en NEIMED	Medio 2010
Voor het primair – en voorgezet onderwijs wordt een expertmeeting georganiseerd waarin wordt bezien hoe regelbelemmeringen kunnen worden opgelost (Vervolg op rapport Krimp en de regels, Groningen, Zeeland, Limburg)	Themagroep Onderwijs NNB, PO-raad, VO-raad, Ministerie OCW Provincies Limburg, Groningen, Zeeland	Begin 2010

Arbeidsmarkt

Op het terrein van de arbeidsmarkt wordt in de krimpregio's een aantal acties en experimenten uitgevoerd gericht op de regionale arbeidsmarkten.

Acties Arbeidsmarkt	Trekkers	Tijdsindicatie
Parkstad Limburg en de provincie Limburg stellen een concreet uitvoeringsprogramma arbeidsmarkt op.	Parkstad Limburg, Provincie Limburg	In de eerste helft van 2010
De gemeenten in krimpregio's voeren met ondersteuning van SZW regionale arbeidsmarktanalyses uit.	Gemeenten in krimpregio's, Ministerie SZW	2010-2011
Er wordt een experiment opgezet door DC NOISE over 'de grijze massa- ontwikkelen van methoden om kennis-verlies tegen te gaan'. (<i>experiment</i>)	DC NOISE, werkgevers	Medio 2010
Er wordt een experiment opgezet door DC NOISE met als doel werkzoekenden te interesseren voor werken in de zorg. (<i>experiment</i>)	Zorgplein Noord	2010-2011
Limburg zet een project op ter verlichting van de werkdruk in de Limburgse Zorg. Hiertoe wordt ook een experiment uitgevoerd middels het opzetten van een zorgacademie. (<i>experiment</i>)	Provincie Limburg, Parkstad Limburg	In 2010

Scheppen van goede basisvoorwaarden

Naast deze acties op diverse beleidsterreinen zijn ook acties benoemd om zo snel mogelijk goede basisvoorwaarden op het terrein van bewustwording, bestuurskracht en financiën te realiseren. Deze acties zijn nodig om tijdig op krimp in te spelen en ongewenste gevolgen waar mogelijk te voorkomen. Ook wordt een aantal acties op internationaal terrein gestart.

Acties Basisvoorwaarden	Trekkers	Tijdsindicatie
Versterking bestuurskracht		
Nader overleg met de krimpregio's over de uitvoering van de adviezen van het Topteam betreffende versterking regionale bestuurskracht	Ministerie BZK	2010
Er wordt er een basisstructuur opgesteld voor bestuurskracht-onderzoeken, waarin specifieke aandacht wordt besteed aan de gevolgen van bevolkingsdaling	Ministerie BZK	Begin 2010
BZK zet een Kennisplatform Intergemeentelijke Samenwerking op	Ministerie BZK	in 2009
Vanuit het platform intergemeentelijke samenwerking wordt een coaches-pool opgericht bestaande uit coaches uit lokale overheden die helpen bij het oplossen van samenwerkingsknelpunten met het oog op krimp in krimpregio's en geïsoleerde krimp gemeenten	Platform Intergemeentelijke Samenwerking	In 2010

>>>

>>>

Financiën

BZK initieert een pilot bij een aantal gemeenten om de daadwerkelijk (gerealiseerde) kosten van krimp en de terreinen waar die zich bij de krimpgemeenten voordoen in kaart te brengen. In dat kader wordt een tijdelijke maatstaf in het gemeentefonds gemaakt die een aantal gemeenten met een dalend inwonertal een hogere uitkering biedt	Ministerie BZK	In 2010
Limburg, Groningen en Zeeland: uitvoeren van een verdiepingsonderzoek naar de gevolgen van krimp voor de gemeentefinanciën	Provincies Limburg, Groningen, Zeeland	2009-2010
Provincies besteden in het financieel toezicht meer aandacht aan de mogelijke effecten van bevolkingsdaling op gemeentebegrotingen	Alle provincies	Elk jaar

---

Bewustwording

Tour 'gouden toekomstbus'	VNG, i.s.m. provincies en Rijk	Eind 2009
De provincie Limburg bouwt het expertisecentrum NEIMED verder uit tot landelijk (en internationaal) kennisknooppunt, (incl. website vanmeernaarbeter.nl)	Provincie Limburg, regio Parkstad Limburg, Hogeschool Zuyd, Open Universiteit, Provincies Zeeland, Groningen	2009
De krimpprovincies organiseren een bijeenkomst met maatschappelijke en marktpartijen om nieuwe kansen van krimp te achterhalen	Provincies Limburg, Zeeland, Groningen	In 2009
NEIMED organiseert, in samenwerking met het ministerie van BZK, een live online chatsessie met experts voor ambtenaren over bevolkingsdaling	NEIMED i.s.m. Ministerie BZK	In 2009
BZK organiseert een krimpcongres om nieuwe initiatieven te ontwikkelen, nieuwe kansen te benoemen en te bepalen hoe best practices uit het buitenland ingezet kunnen worden in de Nederlandse praktijk	Ministerie BZK	In 2010
De VNG publiceert een digitaal Krimpkompas, www.vng.nl/krimp	VNG	In 2009
Via het Nationaal Netwerk Bevolkingsdaling wordt kennis uitgewisseld, verzameld en gegenereerd. Deze kennis wordt ontsloten via www.vanmeernaarbeter.nl	Gemeenten, provincies, ministeries	In 2009 en 2010

>>>

Acties Internationaal	Trekkers	Tijdsindicatie
Het kabinet ontwikkelt samen met Euregio's en grensprovincies een visie op grensoverschrijdende samenwerking en lost concrete knelpunten daarin op (w.o. administratieve lasten voor grensoverschrijdende arbeid)	Het kabinet samen met Euregio's en grensprovincies	2010-2011
DC Noise publiceert minimaal tien evidence based goede voorbeelden ontleend aan de deelnemende landen	DC NOISE	In 2010
Expertisecentrum voor effecten van bevolkingsdaling NEIMED ontsluit kennis over de aanpak van bevolkingsdaling in het buitenland, door het benoemen van minimaal twee onderzoekers van onderzoeksinstituten in het buitenland als verkenner	NEIMED	Voorjaar 2010
Onderzoek naar het landsoverschrijdende karakter van bevolkingsdaling	Ministerie BZK, Ministerie VROM/WWI	Eind 2010

Lange termijn aanpak gevolgen krimp

Voor de langere termijn moet op de diverse beleidsterreinen de komende periode benut worden om de nodige aanpassingen in instrumenten en regels, waar dit nodig is, voor te bereiden. Krimp is een nieuw thema voor Nederland en vraagt nog onderzoek en nauwkeurige inventarisatie. Deze acties zijn dus gericht op een effectieve, structurele aanpak van krimp op de lange termijn en het krimpbestendig maken van instrumenten. De regelinventarisatie, het meldpunt regelknelpunten en de diverse onderzoeken op verschillende beleidsterreinen leveren hiervoor belangrijke input.

Acties Algemeen	Trekkers	Tijdsindicatie
De provincies Limburg, Groningen en Zeeland activeren een meldpunt t.b.v. de inventarisatie van regelknelpunten (ondergebracht bij het landelijk kennisknooppunt)	Provincie Limburg i.s.m. de provincies Zeeland en Groningen	Medio 2010
Op de 'frontdossiers' wonen en onderwijs worden twee seminars georganiseerd	Provincie Limburg i.s.m. de provincies Zeeland en Groningen	Medio 2010
Onderzoek hoe stad en regio elkaar in de toekomst kunnen aanvullen en versterken	Ministerie VROM/WWI i.s.m. Ministerie LNV	Eind 2010

Acties Wonen	Trekkers	Tijdsindicatie
Alle gemeenten hebben aantoonbaar de regionale demografische ontwikkelingen in hun woonvisies verwerkt	Alle gemeenten	Aan het einde van 2011
In de volgende ISV-ronde (vanaf 2015) heeft de factor 'verdiencapaciteit' een plek in de toekomstige ISV-sleutel	Ministerie VROM/WWI	Vanaf 2015
Op basis van de herziening van het corporatiestelsel (begin 2011) worden corporaties in krimpgebieden aangesproken op hun (regionale) verantwoordelijkheid van corporaties bij de aanpak van de herstructureringsopgave	Ministerie VROM/WWI	Zodra het nieuwe stelsel van kracht is

>>>

Acties Ruimte	Trekkers	Tijdsindicatie
Provincies monitoren ontwikkelingen krimp met name ten aanzien van woningbouw en bedrijventerreinen	Alle provincies	Vanaf begin 2010
Krimp is als thema opgenomen in het actieprogramma Vernieuwing instrumentarium gebiedsontwikkeling.	Ministerie VROM	In 2010
Inbrengen krimp als thema voor het Onderzoekslab 'Nederland wordt Anders' van RBM in 2010	Ministerie VROM	In 2010
Provincies en gemeenten stimuleren visievorming op regionaal niveau en brengen resultaten in de Gebiedsagenda's rijk en regio in	Alle provincies en gemeenten	2010-2011
LNV initieert samen met andere partijen één of meerdere experimenten waarin wordt gekeken welke concrete kansen voor groene beleidsdoelen kunnen worden gevonden in krimpgebieden (experimenten)	Ministerie LNV	In 2010
Krimp is als thema opgenomen in het programma Duurzame Gebiedsontwikkeling	Ministerie VROM	In 2010
Acties Onderwijs	Trekkers	Tijdsindicatie
Onderzoek naar demografische effecten van de huidige bekostiging bij een tweetal besturen (in het PO en VO). Op basis van deze ervaringen wordt het onderzoek verbreed naar meer besturen, met drie doelen: <ul style="list-style-type: none"> • Beeld krijgen van de omvang en de aard van het probleem; • Opsporen van mogelijke algemene (bij nagenoeg alle schoolbesturen voorkomende) oorzaken; • De ontwikkeling van een maatwerk analysemodel	Ministerie OCW, schoolbesturen PO en VO	Nog in 2009
Onderzoek naar de kwaliteit in relatie tot schaal. Dit onderzoek betreft de opheffingsgrenzen in het PO en het benodigde aantal leerlingen voor de in standhouding van de breedte en kwaliteit van het aanbod in het VO	Ministerie OCW, schoolbesturen PO en VO	2010/2011
Bezien hoe de opheffingsnormen in de wet moeten worden aangepast	Ministerie OCW	2010/2011
Voor de lange termijn moet worden onderzocht of aanpassing van het onderwijsstelsel nodig is. Bijv. normen voor stichting, opheffing en instandhouding van scholen in PO en profielen in VO	Ministerie OCW, schoolbesturen PO en VO	2010/2011
Organisatie van een expertmeeting om te zoeken naar oplossingen voor personele knelpunten (bijv. jong personeel dat verloren gaat, terwijl er in de toekomst mogelijk een tekort ontstaat) voor krimpende scholen in het VO	Schoolbesturen VO, vakbonden, Ministerie OCW, participatiefonds	Eerste kwartaal van 2010

>>>

Acties Voorzieningen	Trekkers	Tijdsindicatie
LNV en EZ hebben in 2008 eenmalig een extra impuls van 10 mln toegevoegd aan het ILG voor leefbaarheid en sociaal-economische vitaliteit. Provincies kunnen bezien of ze deze middelen inzetten om de gevolgen van bevolkingsdaling op het voorzieningenniveau te begeleiden	Ministerie LNV, Ministerie EZ	In de periode tot 2013
Bij Midterm Review ILG in 2010 zal bezien worden of en in hoeverre de ILG-doelen bij kunnen dragen aan de krimpgebieden	Ministerie VROM, Ministerie LNV	In 2010
Het Sociaal Cultureel Planbureau maakt een monitoring voor de Agenda Vitaal Platteland en de Sociale Staat van het Platteland. Hierin wordt de leefbaarheidsituatie op het platteland bezien	Het Sociaal Cultureel Planbureau	In 2011
De provincies geven binnen hun POP programma's extra aandacht aan de gevolgen van bevolkingsdaling voor leefbaarheid	Alle provincies	Tot 2013
In Zeeland wordt een masterplan voorzieningenniveau ontwikkeld voor het Zeeuws-Vlaamse platteland (<i>experiment</i>)	Burgers Zeeland, Gemeenten Zeeland, Provincie Zeeland	Eind 2011
Acties Zorg	Trekkers	Tijdsindicatie
Tot stand komen wet continuïteit van zorg en bijbehorende lagere regelgeving	Ministerie VWS	In 2010
Arbeidsmarktadvies van het Zorg Innovatieplatform	Zorg Innovatieplatform i.s.m. Ministerie VWS	In 2009
Tour langs de regio's van het Zorg Innovatieplatform	Zorg Innovatieplatform	In 2010
Investeren in regionale platforms van zorginstellingen en onderwijsinstellingen	Ministerie VWS	2009-2011
Verschillende subsidieprogramma's, waaronder de beleidsregel innovatie van de NZa, ZonMw-programma's, regeling voor subsidies van VWS	Ministerie VWS, NZa, ZonMw	Reeds in werking.
Acties Mobiliteit	Trekkers	Tijdsindicatie
Het Kennisinstituut voor Mobiliteit (KiM) rondt in opdracht van het ministerie van V&W eind 2009 een onderzoek af naar de gevolgen van bevolkingsdaling op de mobiliteit	Ministerie V&W	In 2010

3.2 De uitvoering van het actieplan

Met dit actieplan nemen gemeenten, provincies en het Rijk hun verantwoordelijkheid voor het aanpakken van de gevolgen van bevolkingsdaling in gezamenlijkheid op. VNG, IPO, BZK en WWI zullen een interbestuurlijk projectteam formeren dat het komende jaar de implementatie van het actieplan aanjaagt. De volgende punten zijn hierbij leidend:

Doelstellingen

De implementatie is erop gericht:

1. Dat alle regio's zich voldoende bewust zijn van de demografische ontwikkelingen en kennis nemen van relevante informatie. Besef gaat immers vooraf aan handelen.
2. Dat alle regio's voldoen aan de drie basisvoorwaarden voor een adequate aanpak van krimp; tijdige lokale bewustwording, duidelijke bestuurlijke rolverdeling en regionale bestuurskracht, en een effectieve bekostigings-systematiek. Handelen zal het meest effectief zijn als de basis op orde is.
3. Dat de acties zoals vastgelegd in dit actieplan ook daadwerkelijk worden uitgevoerd.

Naast structurele aandacht voor de implementatie is structurele aandacht voor de communicatie ook van belang. Het te formeren interbestuurlijk projectteam zal zich om die reden ook richten op de communicatie. Het projectteam stimuleert een tijdige en interactieve communicatie met en tussen rijk, gemeenten, provincies en het maatschappelijk middenveld. Deze communicatie richt zich nadrukkelijk op het realiseren van de implementatie. Om concreet vorm te geven aan deze communicatie is door VROM, IPO, BZK en WWI een communicatieplan opgesteld.

Bondgenoten

Binnen de regio's zijn vele partijen te onderscheiden die zich bewust zouden moeten zijn van de impact van de bevolkingsdaling op hun kernactiviteit. Zowel overheden als het maatschappelijk middenveld zouden hun beleid hierop moeten aanpassen, bij voorkeur in samenhang en in samenspraak met elkaar. BZK, WWI, VNG en IPO richten zich op individuele overheidsorganisaties en (intergemeentelijke) samenwerkingsverbanden, en op de *koepels* van het maatschappelijk middenveld. Via die koepels worden de individuele maatschappelijke organisaties bereikt. Via de overheidsorganisaties de burger. De implementatie leunt dus in sterke mate op de inzet van bondgenoten in het maatschappelijk middenveld en op regionaal niveau.

Aansluiten bij regionale situatie

Bij de implementatie van het actieplan wordt rekening gehouden met de verscheidenheid in termen van bevolkingsdaling en de fase van bewustwording op regionaal niveau.

Er wordt dus zoveel mogelijk aangesloten bij de regionale situatie. Per regio wordt een andere doelstelling en aanpak gehanteerd teneinde de realisatie van een krimpbewust regionaal beleid te ondersteunen en te prikkelen. Zo zullen de krimpregio's, maar ook de individuele krimp gemeenten die zich in een stabiele of groei regio bevinden, kunnen rekenen op een actieve ondersteuning van het projectteam. Om de uitvoering van genoemde acties in dit actieplan, en in algemene zin de bestuurskracht binnen deze regio's te versterken en het bewustzijn te vergroten, zal in samenspraak met deze regio's bezien worden op welke manier het interbestuurlijke projectteam optimaal aan de behoeften van deze regio's tegemoet kan komen.

De regio's waar de bewustwording over krimp nog onvoldoende aanwezig is zullen actief geprikkeld worden teneinde de kennis en bewustwording over het fenomeen krimp te vergroten.

Experimenten

Een belangrijk instrument om de krimp opgave in krimp regio's aan te pakken – en tegelijkertijd te leren wat de beste aanpak is – zijn experimenten. Verschillende regio's hebben aangegeven behoefte te hebben aan het uitvoeren van experimenten op verschillende terreinen. In 2010 zal er een aantal experimenten met ondersteuning vanuit het Rijk, VNG en IPO worden uitgevoerd. Het projectteam kan desgewenst bemiddelen in ondersteuning in de vorm van menskracht en ervaringen vanuit alle gelederen van de (Rijks)overheid en daarbuiten. Hierbij kan ook gedacht worden aan de optie dat een experiment wordt 'geadopteerd' door een bestuurlijk trio van bewindspersonen, bestuurders of vertegenwoordigers daarvan.

Om in aanmerking te komen voor ondersteuning zal ieder voorstel worden beoordeeld aan de hand van de volgende punten:

- het verzoek om een experiment dient altijd uit te gaan van het beoogde gebied zelf;
- de experimenten moeten betrekking hebben op (de gevolgen) van bevolkingsdaling;
- het experimentgebied kan een gebied zijn waar bevolkingsdaling al lang aan de gang is of een gebied waar bevolkingsdaling in de toekomst zich zal voordoen;
- de experimenten kennen bij voorkeur een mate van regionale spreiding, waarbij er in ieder geval experimenten moeten worden ingezet in de drie krimpregio's;

EXPERIMENTEN

- Van Meer naar Beter: een masterplan voorzieningen Zeeuws-Vlaanderen: Dit experiment richt zich op de gevolgen van bevolkingsdaling voor leefbaarheid en voorzieningen en de maatregelen die op dit gebied genomen kunnen worden.
- Herstructurering en transformatie woningvoorraad Zeeuws-Vlaanderen: De herstructurering en transformatie van de woningvoorraad, in reactie op een krimpende bevolking, is een van de grote uitdagingen in de krimp- en anticipatie regio's de komende decennia. Dit experiment speelt daar op in.
- Wonen Oost-Groningen: Ook dit experiment betreft de herstructurering en transformatie van de woningvoorraad. Hier wordt bovendien specifiek aandacht besteed aan de transformatie van goedkope koopwoningen.
- Basisonderwijs en voorschoolse voorzieningen in Noord-Groningen: In dit experiment staan de begrippen kwaliteit, betaalbaarheid en bereikbaarheid van het basisonderwijs en voorschoolse voorzieningen bij een verminderde instroom van leerlingen centraal. Het doel van het experiment is te onderzoeken hoe men met een verminderde instroom kwalitatief, betaalbaar en bereikbaar onderwijs kan blijven bieden. Daarbij worden oplossingsmodellen aangeleverd die op draagvlak kunnen rekenen.
- Zorg, onderwijs en arbeidsmarkt Parkstad Limburg: In krimpgebieden is de kwaliteit van onderwijs essentieel. Dit experiment kijkt naar de ontwikkeling van een onderwijsboulevard in de vorm van een zorgacademie: concentratie van het onderwijsaanbod om zowel het onderwijsaanbod als voldoende arbeidskrachten in de zorg voor de toekomst te garanderen.
- Nieuw Onderwijs: nieuwe scenario's voor aanbod en kwaliteit in Parkstad Limburg: Dit experiment richt zich op de kwalitatieve kant van het onderwijsvraagstuk in krimpgebieden: het in stand houden van een rijk en divers palet in onderwijsaanbod. Het gaat om methoden en technieken om hoogstand en breed gevarieerd onderwijsaanbod overeind te houden, ook los van aantallen leerlingen en beschikbare of betaalbare locaties.
- Nieuwe ruimte: alternatieven voor kaalslag in Parkstad Limburg: Door sloop en andere ingrepen in de bebouwde omgeving ontstaat er 'nieuwe ruimte'. Vaak komt men in de krimpgebieden bij de invulling van deze ruimte niet veel verder dan het te bestemmen als groenvoorziening of recreatiegebied. Dit experiment richt zich op het zoeken naar alternatieven voor dit vraagstuk. De insteek hierbij is om burgers en woningbouwcorporaties te betrekken bij de inrichting van de ruimte.
- Bewustwording in het Groene Hart: In het Groene Hart is er geconstateerd dat woningbouw- en bevolkingsontwikkelingen achterblijven bij het overeengekomen programma. Dit heeft geleid tot een onderzoek naar krimp in het Groene Hart. Dit experiment geeft follow-up aan dit onderzoek door een discussie te starten met betrokken overheden over de benodigde aanpak. Daarmee focust dit experiment zich op de vergroting van de bewustwording en de vertaling van bewustwording naar concrete plannen.
- Noordelijke schil Friesland: In Friesland is krimp het eerst aan de orde in de randen van provincie en met name in de Noordelijke Kleischil. Een integrale regionale aanpak ter begeleiding van de bevolkingsdaling is hier nodig waarbij door maatwerk maatregelen en acties worden gebundeld, ingevuld en uitgevoerd. Het experiment bestaat uit drie met elkaar samenhangende aspecten, nl. herstructurering van de woningvoorraad, ruimtelijke kwaliteit en leefbaarheid en sociale samenhang. Doel van het experiment is behoud en versterking van leefbaarheid en vitaliteit.

- de experimenten moeten een leereffect met zich meebrengen en bij voorkeur een vernieuwend karakter hebben;
- de onderwerpen die in de diverse experimenten centraal staan zijn, vanwege het optimale leereffect voor andere gebieden, geheel of voor belangrijke aspecten onderscheidend ten opzichte van elkaar;
- experimenten waarbij ook maatschappelijke- of commerciële partijen betrokken zijn, hebben de voorkeur.

De experimenten waarover door de regio's informatie is aangeleverd en die voldoen aan de bovenstaande punten staan hieronder vermeld. Met de betreffende regio's zal in december gesproken worden over de verdere uitwerking van de experimenten en de condities waaronder de

experimenten kunnen worden uitgevoerd. Begin 2010 zal hierover naar verwachting uitsluitel gegeven kunnen worden. Zo lang als het experimenttraject loopt (tot 1 januari 2011), kunnen nieuwe experimentvoorstellen ingediend worden. Deze aanvragen zullen eenzelfde beoordelingstraject volgen.

Voortgang

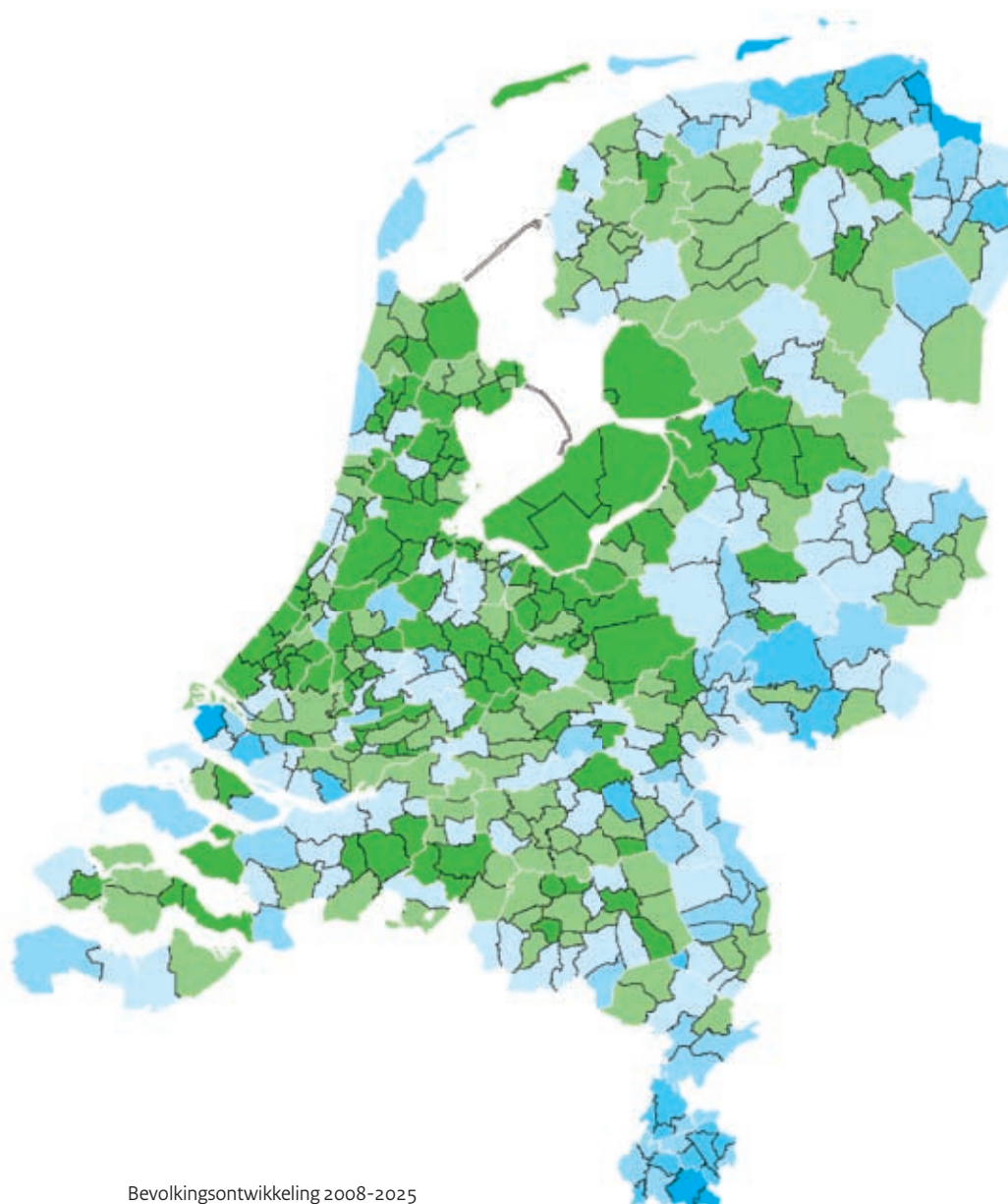
Over de voortgang van de implementatie van de genoemde acties in het actieplan zal in het voorjaar van 2011 aan de Tweede Kamer worden gerapporteerd. Daarnaast zal door de VNG een periodieke enquête onder al haar leden worden uitgevoerd naar de mate van bewustwording, samenwerking, planvorming, etc. Dit geeft een meer algemeen beeld van de 'beweging' in het land.

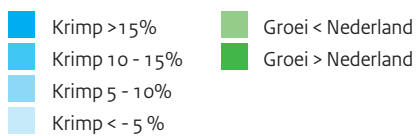
Bijlagen

- Bijlage 1** Kaarten
- Bijlage 2** TK-moties over bevolkingsdaling
- Bijlage 3** Aanbevelingen Topteam Krimp
- Bijlage 4** Literatuurlijst

Figuur 1 Bevolkingsontwikkeling 2008 tot 2025 Primos

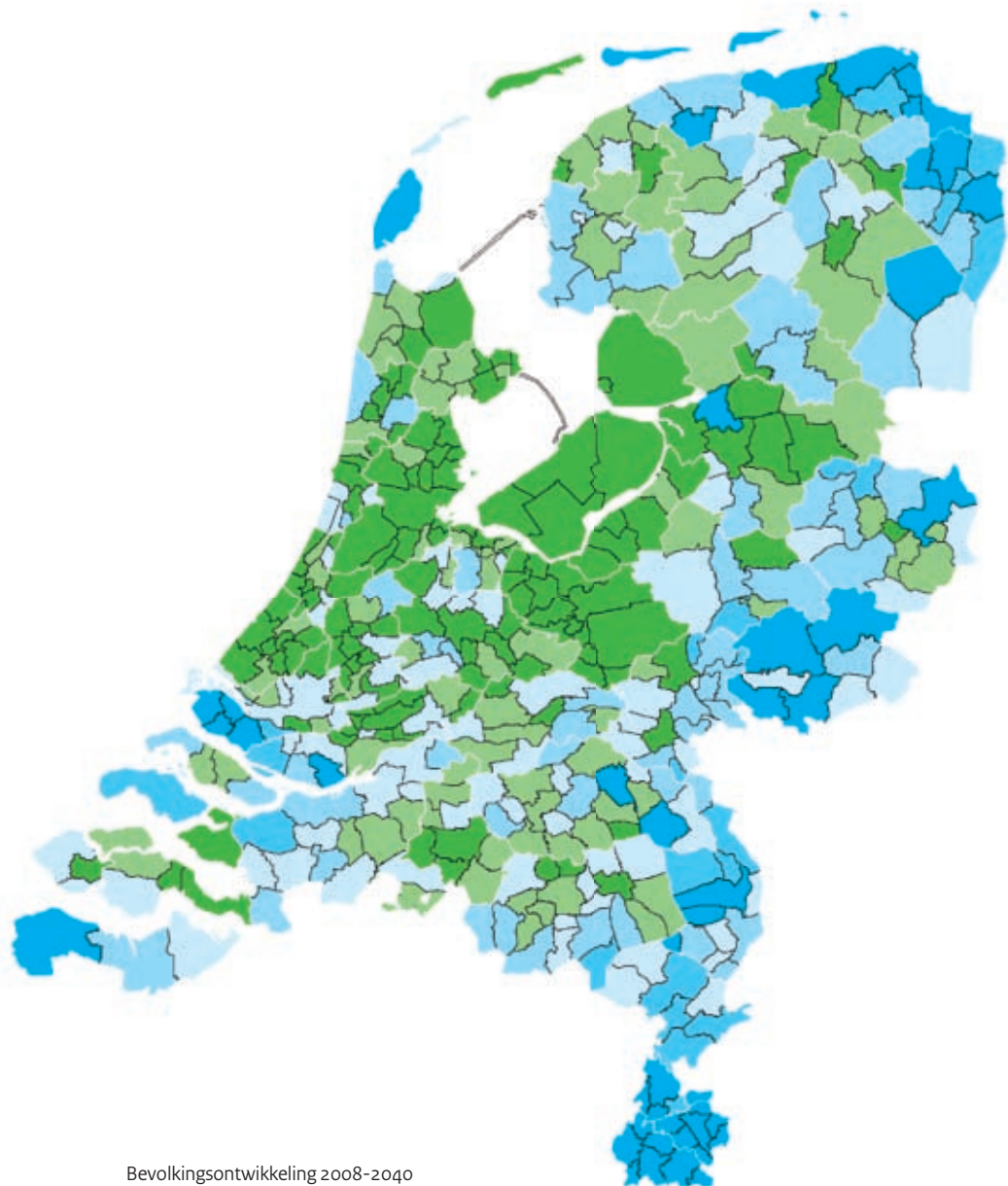
Bevolkingsontwikkeling 2008-2025

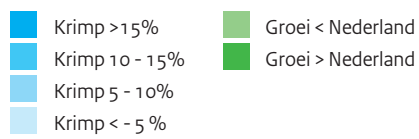
Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen

Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

Figuur 2 Bevolkingsontwikkeling 2008 tot 2040 Primos

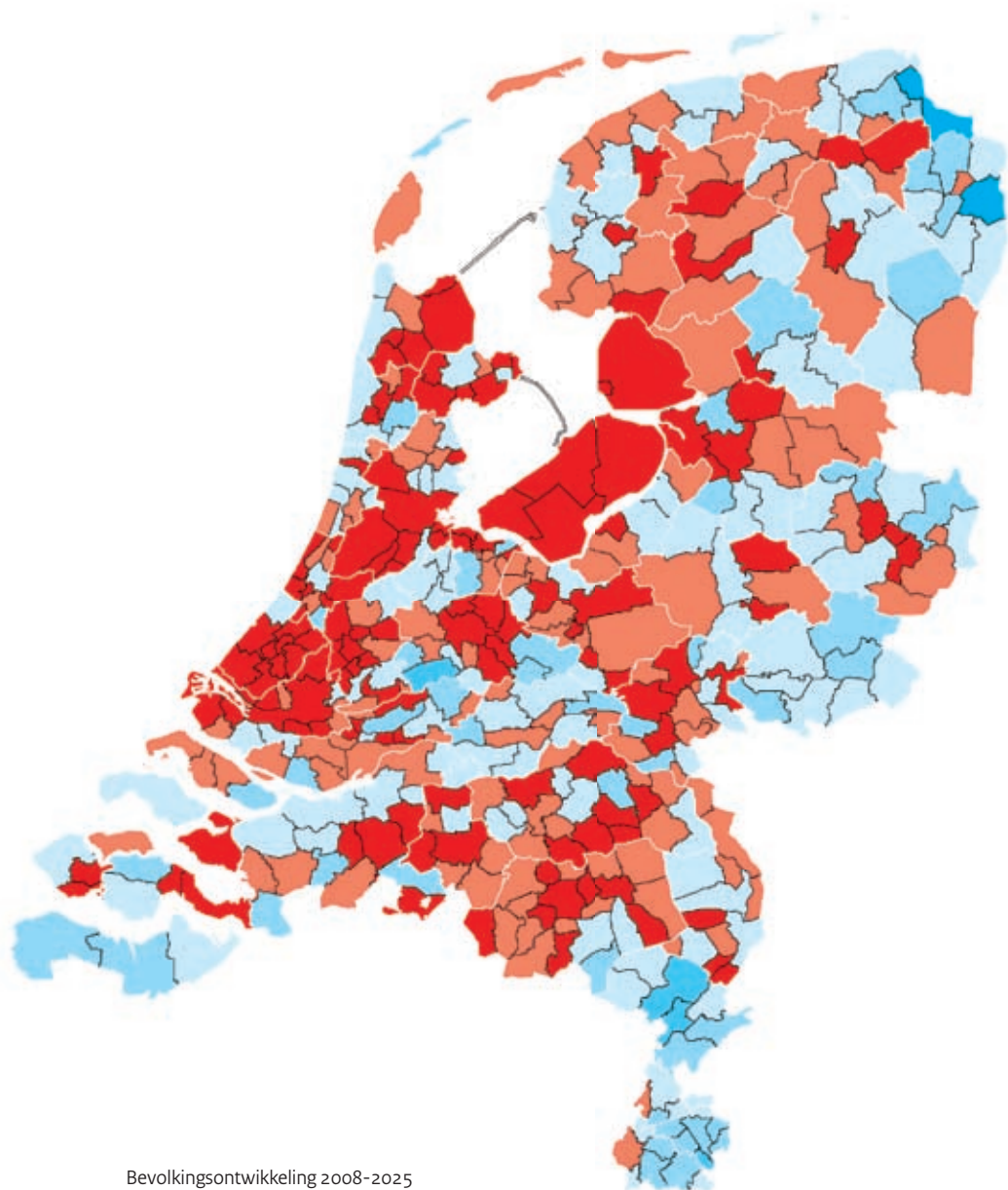
Bevolkingsontwikkeling 2008-2040

Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen

Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

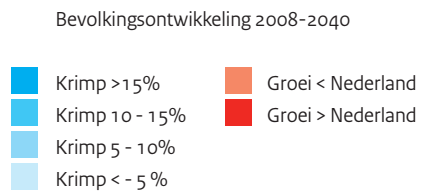
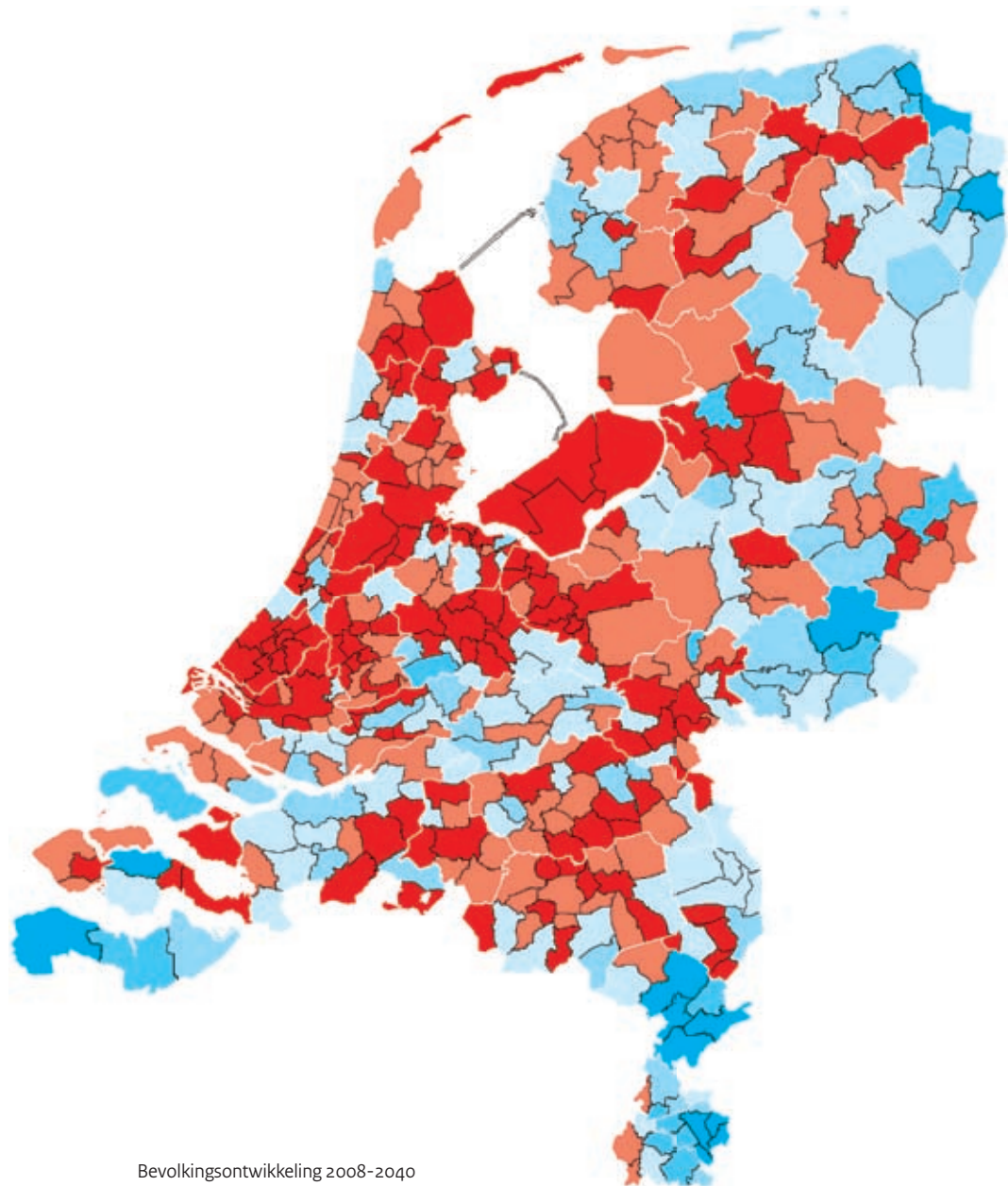
Figuur 3 Bevolkingsontwikkeling 2008 tot 2025 Pearl

	Krimp >15%		Groei < Nederland
	Krimp 10 - 15%		Groei > Nederland
	Krimp 5 - 10%		
	Krimp < - 5%		

Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen
Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

Figuur 4 Bevolkingsontwikkeling 2008 tot 2040 Pearl

Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen
Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

Figuur 5 Huishoudensontwikkeling 2008 tot 2025 Primos

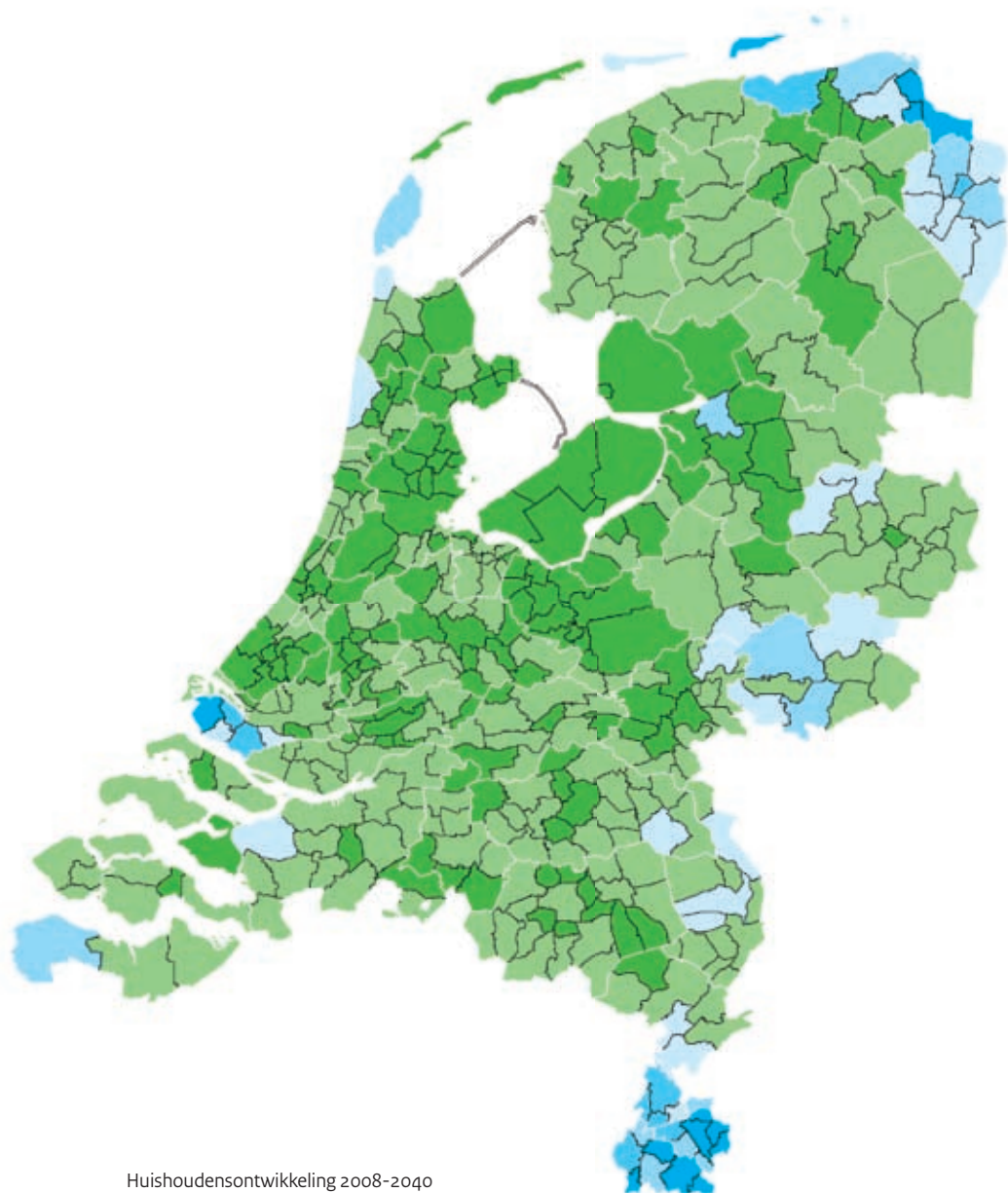

Huishoudensontwikkeling 2008-2025

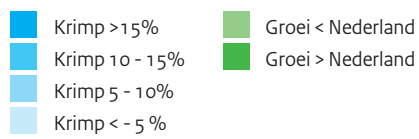
- Krimp >15%
- Krimp 10 - 15%
- Krimp 5 - 10%
- Krimp < - 5 %
- Groei < Nederland
- Groei > Nederland

Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen
Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

Figuur 6 Huishoudensontwikkeling 2008 tot 2040 Primos

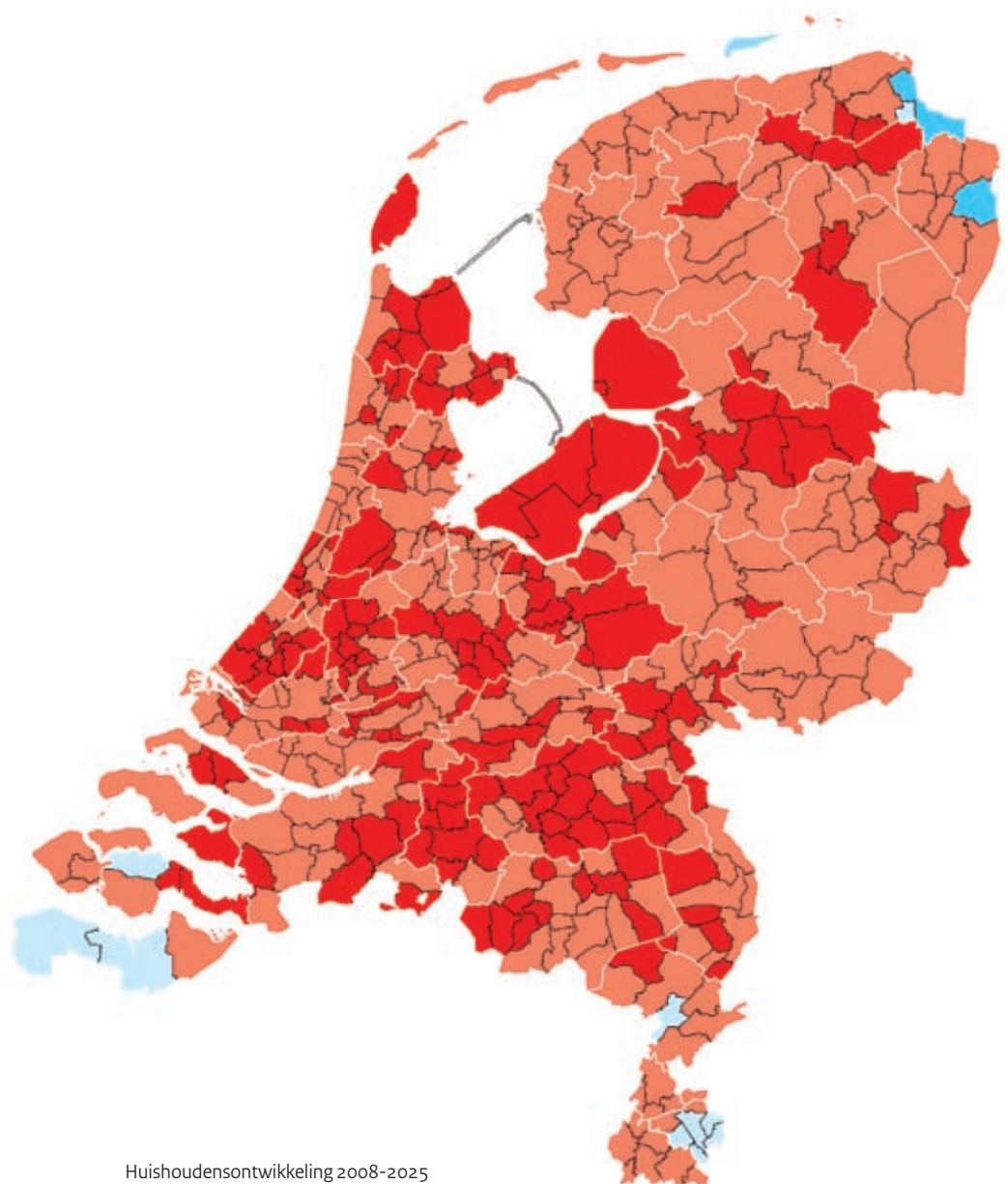
Huishoudensontwikkeling 2008-2040

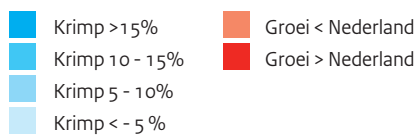
Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen

Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

Figuur 7 Huishoudensontwikkeling 2008 tot 2025 Pearl

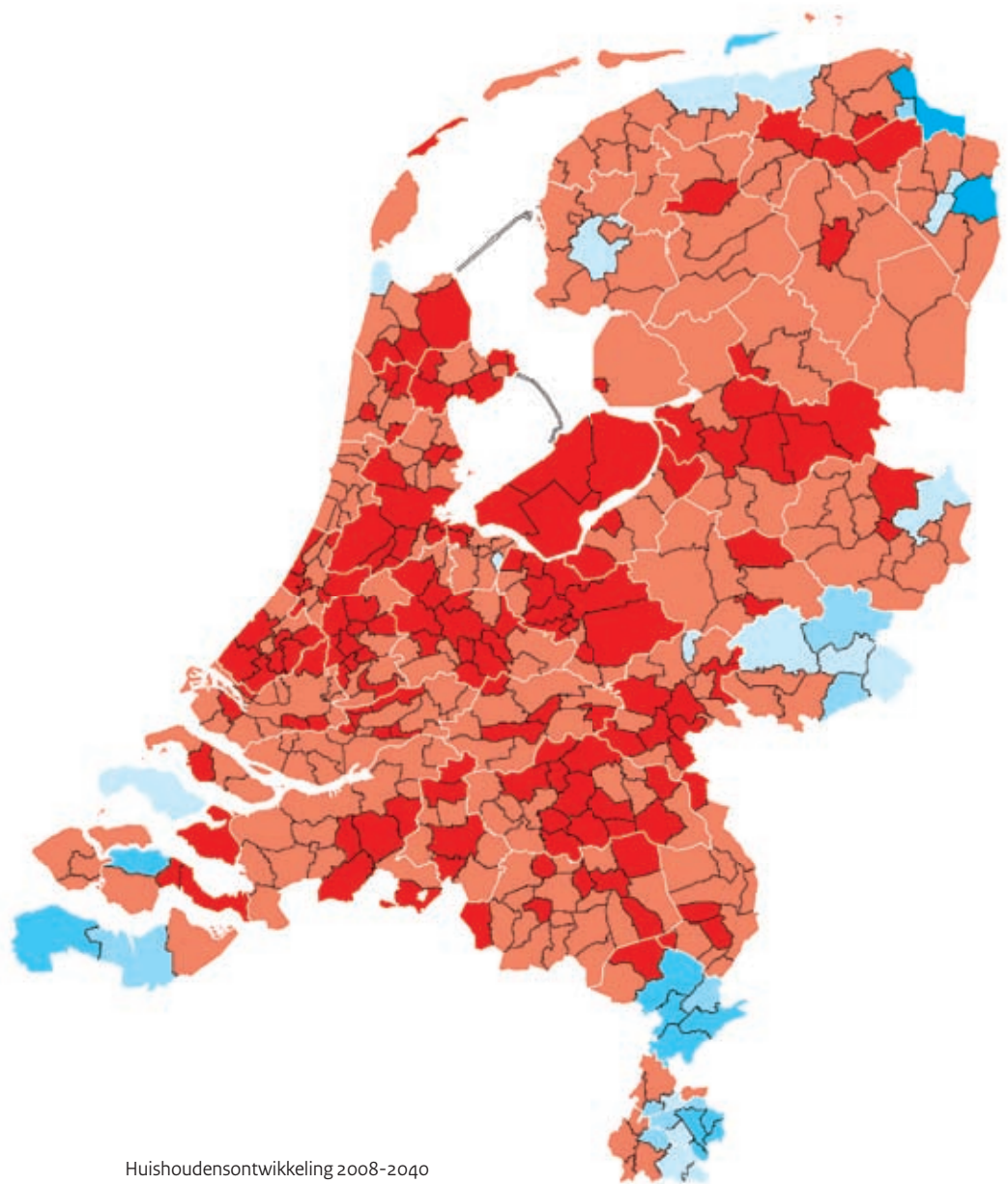

Huishoudensontwikkeling 2008-2025

Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen
Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

Figuur 8 Huishoudensontwikkeling 2008 tot 2040 Pearl

Huishoudensontwikkeling 2008-2040

	Krimp >15%		Groei < Nederland
	Krimp 10 - 15%		Groei > Nederland
	Krimp 5 - 10%		
	Krimp < - 5%		

Zwarte kaders zijn gemeentegrenzen
Witte kaders zijn grenzen WGR-regio's.

2

Moties Tweede Kamer over bevolkingsdaling

Kamerstuknr. 31200 XVIII, nr. 19.

Datum indiening 28-11-2007.

Kamerleden Van Heugten, Depla, Ortega-Martijn

Motie verzoekt de regering om voor in ieder geval de regio's Oost-Groningen, Zuid-Limburg en Zeeuws Vlaanderen, in samenwerking met de decentrale overheden, per regio een plan van aanpak voor de woningmarkten te maken teneinde verpaupering en afnemende leefbaarheid als gevolg van krimp in deze gebieden tegen te gaan, en deze plannen uiterlijk 1 september 2008 aan de Kamer voor te leggen.

Kamerstuknr. 31700 XVIII nr. 40.

Datum indiening 4-12-2008.

Kamerleden Ortega - Martijn, C.A.

Motie verzoekt de regering te onderzoeken hoe bekostigingsstelsels voor opbouw van voorzieningen dan wel afbouw van voorzieningen voor gemeenten die te maken hebben met grootschalige nieuwbouw of krimp van de bevolking, zodanig kunnen worden aangepast dat voorzieningen tijdig beschikbaar zijn en zorgvuldig kunnen worden afgebouwd, en de Kamer hierover binnen zes maanden te informeren.

Kamerstuknr. 31700 XVIII nr. 21.

Datum indiening 4-12-2008.

Kamerleden Depla, ir. G.C.F.M. Bochove, B.J. van

Motie spreekt uit dat de regio's [die bezig zijn met het opvangen van de gevolgen van krimp] als voorbeeld kunnen dienen voor andere regio's en spreekt tevens uit dat de regering uit de niet-bestede BLS-middelen een bedrag van 12 mln. inzet ter ondersteuning van projecten in Parkstad (Zuid-Limburg) die de neergaande bevolkingsontwikkeling trachten op te vangen.

Kamerstuknr. 31700-B, nr. 6.

Datum indiening 10-11-2008.

Kamerleden Heijnen, de Pater-van der Meer en Ankerugten, R.A.C. Van

Motie verzoekt de regering om samen met de betrokken gemeenten de gevolgen van de krimpende bevolking voor krimpgemeenten te onderzoeken en zo nodig met voorstellen te komen om deze problematiek te helpen oplossen, en gaat over tot de orde van de dag.

Kamerstuk 31293, nr. 36.

Datum indiening 21-4-2009.

Kamerleden Van Dijk, Slob, Smits, Dezentjé Hamming.

Motie verzoekt de regering in overleg met onder andere de besturenorganisaties in het primair en voortgezet onderwijs, de onderwijsvakbonden, VNG en IPO een plan van aanpak op te stellen hoe de demografische ontwikkelingen door de scholen kunnen worden opgevangen en hierover de Kamer te rapporteren voor de begrotingsbehandeling OCW in het najaar 2009.

Kamerstuk 32123 XVIII, nr. 16.

Datum indiening 28 oktober 2009.

Kamerleden Van Bochove c.s.

Motie verzoekt de regering om bij de presentatie van de nota over krimp tevens voorstellen te presenteren die leiden tot een eerlijke verdeling van beschikbare middelen (bij overheden en andere partijen) waarbij de solidariteit en de draagkracht van gebieden mee worden genomen en verzoekt de regering om te zorgen voor een transparante (bestuurlijke) afstemming van betrokkenheid en verantwoordelijkheden binnen de regio's omdat het probleem van de krimp integraal moet worden aangepakt.

3

Aanbevelingen Topteam Krimp

Hoofdlijn aanbevelingen Parkstad Limburg

Het Topteam concludeert dat voor het succesvol ter hand nemen van de krimppogave, een extra voorziening is vereist ten opzichte van de huidige bestuurskracht in de Regio Parkstad Limburg. Op basis van die conclusie en gezien de bijzondere problematiek in Parkstad Limburg, is de kern van de aanbevelingen van het Topteam aan het Parkstad Bestuur het instellen van een driemanschap dat met gezag verantwoordelijkheid neemt voor het oppakken van onderstaande aanbevelingen. Het Topteam adviseert dit driemanschap samen te stellen vanuit vertegenwoordigers uit het gebied, te weten: een onafhankelijke voorzitter op persoonlijke titel en twee leden, aan te wijzen door het Parkstad Bestuur. Dit driemanschap dient ruimte te krijgen van de betrokken gemeentebesturen om daadkrachtig te kunnen opereren op tevoren afgebakende terreinen. Dat betekent ook dat gemeenteraden op afstand functioneren. Succesvol opereren van dit driemanschap vereist actieve ondersteuning vanuit de gemeenten in Parkstad Limburg, de provincie Limburg en de rijksoverheid. Daaronder verstaat het Topteam ook de bereidheid van gemeenten, provincie en rijksoverheid om de benodigde financiële middelen vrij te maken. Daarbij acht het Topteam het niet onredelijk dat provincie en Rijk als voorwaarde voor hun bijdrage formuleren dat de Regio Parkstad Limburg daadwerkelijk bestuurlijke doorzettingsmacht organiseert.

Hoofdlijn aanbevelingen Zeeland

Het Topteam adviseert de gemeenten van Zeeuws Vlaanderen (Terneuzen, Hulst en Sluis) en de provincie Zeeland allereerst om op korte termijn de samenwerking tussen partijen te versterken door het instellen van een stuurgroep. Deze stuurgroep neemt met gezag de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de aanbevelingen in dit rapport.

De stuurgroep moet er op toezien dat er een integrale gebiedsvisie wordt ontwikkeld voor Zeeuws Vlaanderen voor de komende 25 jaar, dat er een concreet uitvoeringsprogramma wordt ontworpen, dat er een bestuursovereenkomst wordt opgesteld, dat er een programmamanager en een projectteam wordt opgericht, dat er een woonvisie op het niveau van Zeeuws Vlaanderen wordt ontwikkeld en dat al deze plannen worden vertaald naar de gemeentelijke situatie. Tevens adviseert het Topteam om, in samenwerking met onderwijs- en zorginstellingen, in beeld te brengen welke voorzieningen nodig zijn

op welk schaalniveau en om een financiële raming te maken van de gevolgen van bevolkingsdaling voor de thema's onderwijs, zorg en welzijn. Ook zou de stuurgroep het bedrijfsleven nadrukkelijk moeten betrekken en de grensoverschrijdende samenwerking moeten bevorderen. Succesvol opereren van de stuurgroep vereist, volgens het Topteam, actieve ondersteuning vanuit de gemeenten en de provincie. Zowel gemeenten als provincie dienen proactief aan te geven welke steun zij kunnen verlenen, zowel op het gebied van financiën als voor de inzet van menskracht. Daarnaast dienen partijen een actieve rol te spelen bij de ontwikkeling van de integrale gebiedsvisie, het uitvoeringsprogramma en de bestuursovereenkomst.

Hoofdlijn aanbevelingen Groningen

De krimpsituatie in de regio's Noordoost- en Oost-Groningen is urgent en bijzonder. De situatie in deze krimpregio's vereist een urgente en bijzondere aanpak, door gemeenten, de regio's, de provincie en het Rijk. Gezien de bijzondere problematiek in Noordoost- en Oost-Groningen, adviseert het Topteam de provincie Groningen een Provinciaal Actieplan Krimp op te stellen. In dit plan dient niet alleen aandacht te zijn voor de krimpregio's in Groningen. Ook de samenhang en complementariteit met groeigebieden en de gebieden waarvoor een stabilisatie is voorzien, dienen hierbij aan bod te komen. Het Topteam adviseert verder de gemeenten in de Eemsdelta en de provincie Groningen om voor de ontwikkeling en uitvoering van het woon- en leefbaarheidsplan (zoals afgesproken in het Pact Regio Eemsdelta) een adequate samenwerkingsvorm in te richten, om daadwerkelijk te komen tot een woon- en leefbaarheidsplan en de uitvoering daarvan. Daarnaast beveelt het Topteam de provincie Groningen aan de samenwerking in Oost-Groningen proactief te stimuleren.

Verder wordt aanbevolen om in een transformatieplan de sloop- en transformatieopgave preciezer in beeld te brengen en daarbij onderscheid te maken tussen reguliere transformatieopgaven en krimpgerelateerde opgaven, om een bestuursovereenkomst te ontwikkelen en om het bedrijfsleven nadrukkelijker te betrekken. Aan Eemsdelta adviseert het Topteam tot slot om ook een stuurgroep in te stellen om toe te zien op de uitvoering van de aanbevelingen.

4

Literatuurlijst

Aedes,
Krimp... een groeiende opgave,
position paper, Hilversum, 2008.

Bond van Nederlandse Architecten,
Ruimte maken voor krimp, ontwerpen voor minder mensen,
Amsterdam, 2009.

Centraal Bureau voor de Statistiek,
Kerncijfers van de bevolkingsprognose 2006 – 2050,
Den Haag, 2009.

Centrum voor Onderzoek van de Economie van lagere Overheden (COELO),
Bevolkingsdaling en gemeentelijke financiën,
Groningen, 2009

F. van Dam, C. de Groot, F. Verwest,
Krimp en Ruimte, Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid, Planbureau voor de Leefomgeving,
Den Haag, 2006.

W. Derks, P. Hovens, L. Klinkers,
Structurele bevolkingsdaling, een urgente invalshoek voor beleidsmakers,
Den Haag, 2006.

H. Dijkstal, J. Mans,
Krimp als structureel probleem, Rapportage Topteam Krimp voor Parkstad Limburg,
Amersfoort, 2009.

- H. Dijkstal, J. Mans,
Krimp als structureel probleem, Rapportage Topteam Krimp voor Groningen,
Amersfoort, 2009.
- H. Dijkstal, J. Mans,
Consequenties van demografische ontwikkelingen in Zeeland,
Amersfoort, 2009.
- P. Eichholtz, T. Lindenthal,
Demografische krimp en prijzen,
Economisch Statistische Berichten 94 (4558), 2009
- Gemeente Appingedam, Delfzijl, Eemsum en Loppersum en de provincie Groningen,
Pact regio Eemsdelta, Regionaal beleid "wonen en voorzieningen",
Groningen, 2009.
- Gemeente Delfzijl, Krimpen en groeien in Delfzijl,
Veranderingen in de bevolking gevolgen, strategie, actieprogramma,
Delfzijl, 2009.
- IPO, VNG, Ministerie van VROM, Ministerie van BZK,
Bevolkingsdaling in cijfers,
Den Haag, 2009
- Nicis Institute,
De nieuwe groei heet krimp, een perspectief voor Parkstad Limburg,
Den Haag, 2009.
- N. van Nimwegen, L. Heering (red.),
Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2009, Van groei naar krimp; een demografische omslag in beeld, NiDi rapport 80,
Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag 2009.
- Noorderbreedte,
Krimp, Noorderbreedte dossier,
jaargang 33, Groningen, 2009
- Kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid,
Krimp-en-de-regels, over beleid en regels die het bestrijden van effecten van bevolkingsdaling hinderen,
Rapport in opdracht van de provincies Groningen, Zeeland en Limburg, Geleen, 2009.
- Provincie Groningen, Krimp in Groningen,
Het andere gezicht van de ruimtelijke ontwikkeling,
Ruimtelijke Plannen, Groningen, 2009.
- Parkstad Limburg, Provincie Limburg,
Wij zijn wat we delen, wij zijn Parkstad!,
Uitkomsten van de regiodialoog Parkstad, Maastricht, 2009
- Provincie Limburg, e.a.,
Demografische voorsprong,
Samenvatting kwaliteitsslag onderwijs, Maastricht, 2009.

Provincie Limburg,
Limburg werkt aan de toekomst,
Investeringsagenda 2009 t/m 2017, Maastricht, 2009.

Provincie Zeeland,
Onderwijs in de Provincie Zeeland 'de OnderwijsAgenda' bouwstenen voor programma 2008-2011,
Middelburg, 2008.

Provincie Zeeland,
Onverkende paden, Uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw,
Middelburg, 2009.

Provincie Zeeland,
Op Pad!, Reflexen doorbreken om te kunnen inspelen op de demografische veranderingen in Zeeland,
Middelburg, 2009.

Raad voor het Openbaar Bestuur/Raad voor de Financiële Verhoudingen,
Bevolkingsdaling; gevolgen voor bestuur en financiën,
Den Haag, 2008.

Regioplan Beleidsonderzoek,
Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte,
Den Haag, 2009.

F. Verwest, N. Sorel, E. Buitelaar,
Regionale krimp en woningbouw, Omgaan met een transformatieopgave,
Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2008.

Vereniging Nederlandse Gemeenten,
Van de politiek van de groei naar de politiek van de krimp,
Uitgave bij rondetafelgesprek over krimp te Madurodam, Den Haag, 2009

